

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВНЗ «УКРАЇНСЬКИЙ КАТОЛИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

Гуманітарний факультет

Кафедра світової історії нового і новітнього часу

Образ війни й іноземної окупації у жіночих текстах: російські наративи епохи
1812 року

Студентки VI курсу групи ГІС18М

Резник Дар'ї Олександрівни

Науковий керівник: доктор іст. наук, професор

Ададуров Вадим Валентинович

ЗМІСТ

ВСТУП

РОЗДІЛ I. ОСОБЛИВОСТІ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ, МЕТОДОЛОГІЯ ТА ІСТОРИОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	7
1.1. Типи джерел і методологія роботи з ними	7
1.2. Тематична історіографія.....	13
РОЗДІЛ II. ЖІНОЧІЙ ПОГЛЯД НА ВІЙНУ 1812 РОКУ	18
2.1. Аналіз джерел і виявлення в них наративів щодо текстуального конструювання війни.....	18
2.2. Образ «ворога», прийоми його конструювання і деконструкції. Життєві досвіди чи уявлена реальність?	26
РОЗДІЛ III. КОНЦЕПЦІЯ ЖІНОЧОГО ПИСЬМА: «ЖІНОЧИЙ» ПОГЛЯД НА ВІЙНУ 1812?	40
3.1. Концепція «жіночого письма»: історія та основні ознаки.....	40
3.2. «Жіночий» погляд на війну проти «чоловічого»: чи є сенс?	45
ВИСНОВКИ.....	54
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	59
ДОДАТКИ.....	66

ВСТУП

Російський похід 1812 року вважається однією з найбільш інтенсивно досліджуваних сторінок доби Наполеона. Для того, щоб впевнитись в цьому, достатньо побіжно оглянути кількість тематичних наукових публікацій в національних бібліотеках країн Східної Європи, Франції, Великобританії. Однак в цілому, наполеонознавчі студії розвивались під дуже сильним впливом методології позитивізму¹. Безумовно, це вплинуло не тільки на методологію досліджень, але й на тематичні кейси. Переважна більшість істориків продовжують розглядати події 1812 з позиції військово – політичного протистояння. Соціокультурне тло, вочевидь, існує в якості «допоміжного» фону для загальної картини військових баталій. Хто актори цих баталій? Переважна більшість чоловіки.

Тему жіноцтва в період Наполеонівської війни 1812 року не можна назвати популярною темою у величезній історіографії про 1812. Можливо, це пов'язано з відносно скромним джерельним забезпеченням згаданої теми. Андрій Тартаковський, знаний фахівець мемуаристики XIX сторіччя вмістив наприкінці своєї відомої праці «1812 рік і російська мемуаристика: досвід джерелознавчого дослідження»² список всіх відомих йому російськомовних споминів і щоденників – серед 293 – х джерел лише 4 – и жіночого авторства. Жінки, які за очевидними причинами не могли приймати участі у військових діях, не мали «цікавого» для істориків досвіду. В кращому разі історики покликалися на наративні свідчення дворянок – дружин відомих чоловіків. Чи означає це, що ширші кола жінок не усвідомлювали значення війни, не бажали ділитися своїми враженнями щодо неї? З такою відповіддю погодитись важко, адже такі свідчення існують і їх кількість стає щораз більшою, чому посприяв і

¹ Ададуrow В. «Наполеоніда» на Сході Європи: Уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних країн Російської імперії на початку XIX століття. Вид. 2-ге, доп. І переробл. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2018, с. 66.

² Тартаковский А. Г. 1812 год и русская мемуаристика: опыт источниковедческого изучения. Москва, 1980, с. 264-297.

200 – річний ювілей війни 1812 року і все більша присутність контенту старих, особливо провінційних, видань.

Жіночі свідчення про події 1812 року, включно не тільки з війною, а й французькою окупацією, загалом слабо використовуються в історичних дослідженнях. Причинами цього, безумовно, є відсутність у жінок досвіду безпосередньої участі у військових діях (окрім загальновідомого виключення – «кавалерист – дівиці» Надії Дурової), що робить їх буденними. Однак, чи означає це так звану «меньшовартісність» до інших категорій джерел? Жіночі свідчення, напевно, не містять споминів про масштабні історичні битви, або ж подробиці з життя відомих генералів (окрім, звичайно, свідчень їх дружин) – вони залучають переживання масштабних історичних подій з позиції пересічної людини. Важливо зазначити – «перевертаючи» картину з основної події на тло ми зовсім не змінюємо пріоритетність самої події. Для історика, на нашу думку, не є головним завданням «міряти досвіди», визначаючи важливість чи не важливість тієї чи іншої історичної особи. Кожен досвід є важливим і для нас видається надзвичайно корисним окреслити це на самому початку для того, щоб в кінці дослідження порівняти різні особисті історії чоловіків і жінок і зробити висновок – чому кожна з них є важливою. Чому для історії важливо дослухатись голосів кожного, не зважаючи на стать, соціальні відмінності і т.і.?

Метою дослідження є виявлення в жіночих нараціях 1812 року образів війни та іноземної окупації, їх можливе трактування.

Чому це є актуальним? **Актуальність** роботи полягає в зміні традиційного погляду на війну 1812 р. якщо зазвичай головними «акторами» є чоловічий (= / або) військовий погляд на війну, то дослідження спрямоване на ті аспекти, які традиційний фокус не зачіпає (побутові проблеми і т.і.). Власне через це, новизна дослідження – залучення комплексу раніше не досліджених джерел (жіноче листування, мемуари, усна історія).

Об'єкт дослідження текстуальне відображення війни 1812 року її російськими сучасницями.

Предмет дослідження – образи війни та іноземної окупації в текстах листів і мемуарів.

Надзвичайно важливим також є виокремлення робочих **гіпотез**, що їх слід або довести, або ж спростувати під час роботи з джерелами. Цих гіпотез є кілька:

- До жіночого листування, мемуаристики, усних оповідей можна застосувати концепцію «жіночого тексту» як такого, що містить своєрідні наративні ознаки (використання певного кола тем, прийомів розповіді тощо).

- Конструювання образу «ворога» у різних жінок проходило неоднаково: частина його апріорно формувалася завдяки новинам, чуткам та переказам з театру війни, уявленням, формованим у державі загалом та їхньому суспільному колі зокрема. Однак, у деяких свідкинь воно відбувалося також через власний досвід спілкування з іноземними військовими, тож можемо стверджувати, що в деяких випадках відбувалося певне «еволюціонування» цього образу.

- Чоловічий та жіночий досвіди не можна ділити за принципом «пріоритетності». Попри спільність соціокультурних рамок формування уявлень про ворога, для кожного з цих типів оповіді характерний власний ракурс відображення історії.

Відповідно до цих гіпотез необхідно сформулювати **завдання**:

1. Виявити й проаналізувати, по можливості, всі наявні жіночі наративи (листи, мемуари, усні оповіді), що стосуються 1812 року.

2. Класифікувати ці джерела за соціальним становищем їх авторок, а також часом їх створення (публікації).

3. Виявити спільне для жіночих наративів коло тем, запропонувати їх інтерпретації, виходячи з біографії, соціального становища, місцеперебування (центр – периферія) під час війни, віку тощо.

4. Здійснити спробу виявлення в окреслених джерелах характерних ознак так званого «жіночого тексту».

5. Порівняти образи війни та іноземної окупації, які було створено нараторами обох статей з одного соціального прошарку і, приблизно, подібного досвіду.

Географічні рамки дослідження охоплюють російську зону французької окупації (територія Смоленської, Московської та Калузької губерній). Такі рамки зумовлені обранням для дослідження колом джерел.

Хронологічні рамки є доволі широкими й обумовлені тим, що текстуальне проектування подій 1812 року продовжувалася сучасниками аж до 1870 – х років XIX століття.

Робота складається з трьох розділів, де перший є теоретично – методологічним і дозволяє читачеві ознайомитися з теоретичною складовою дослідження, методами, описом джерел та тематичної історіографії. Другий розділ є, по суті, основним – в ньому міститься аналіз окреслених джерел та виокремлення тих питань, що поставлені перед нами в написанні роботи. Щодо третього розділу, то його особливістю є спроба уособлення жіночого досвіду та його співвідношення з аналогічним чоловічим. Це є надзвичайно важливим, з огляду на поставлені вище завдання. Наше дослідження закінчується висновками та додатками. Робота виконана в рамках академічної програми Центру СУА з жіночих студій та за його підтримки.

РОЗДІЛ І

ОСОБЛИВОСТІ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ, МЕТОДОЛОГІЯ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Типи джерел і методологія роботи з ними

Історія уявлень, як галузь історичних досліджень, скеровує нас до плинної матерії «образу», якому, вочевидь, бракує постійності. Як зазначав Жан – Поль Сартр: «Образ є ставленням»³ – себто лише способом людини сприймати реальні події. Нашим завданням є відшукати, в який саме спосіб автори свідчень створювали образи подій 1812 року.

У Додатках до роботи читач може ознайомитися з таблицею всіх використаних в роботі джерел (див. Додаток 1) і жінок, історії яких будуть залучені до аналізу. Задля зручності вони розбиті на окремі соціальні категорії, представлені дворянками, селянками, городянками, монахинями і однією військовою. Розглянемо окремо кожен тип джерел, виходячи з названого вище поділу.

Свідчення представників дворянського стану представлені в нашій роботі найширше, що є логічним. Серед дворянства ХІХ століття написання мемуарів та щоденників було своєрідною модою. Жінки, не дивлячись на те, що, як зазначила російська історикиня Наталія Пушкарєва, «ніхто не кликав їх до пера»⁴, повторювали загальну тенденцію серед чоловіків – дворян та намагались лишити після себе мемуари. Саме тому багато в чому стиль написання та літературні прийоми повторюються – маємо змогу говорити про так званий «дворянський стиль» написання. Він з'явився завдяки тому, що ці люди мали добру освіту, часто говорили іноземними мовами та знаходились у середовищі інтелектуалів – отже, штампи, знайдені в їх письмі, є доволі сталими та

³ Сартр Жан-Поль. Воображаемое. Феноменологическая психология восприятия. Санкт-Петербург: «Наука», 2001 р, с. 9-10.

⁴ Гендерная лингвистика и исторические науки // Этнографическое обозрение, 2001. N 2, с. 38.

загальноприйнятими в дворянському соціальному середовищі. Читач матиме змогу ознайомитися з жіночими прикладами такого письма в другому розділі роботи. Таким чином, дворянська нарація представлена, переважно, мемуарною прозою. Також, досить відомим джерелом є листування Марії Волкової та Варвари Ланської – дворянок, що переживали події війни через участь у ній власних чоловіків. Існує думка, що саме цим листуванням надихався Лев Толстой, коли писав свій відомий роман «Війна та мир». Єдиною дворянкою, яка залишила по собі усну розповідь є Анісія Полуярославцева – її історія представлена в збірці Толичевої.

Другою категорією, представленою в нашому дослідженні, є селянство. Варто зазначити, що будь – які спомини героїв цієї соціальної верстви є досить рідкісними через те, що більшість селян, очевидно, не вміли писати, та й не бачили для себе сенсу в такому занятті. Тому праці Тетяни Толичевої (Новосільцевої), в яких згромаджені розповіді цих людей, можна назвати унікальними. Історія не зберегла імена деяких жінок, однак їх спомини насичені подробицями життя під французькою окупацією. Дослідниця Аліна Борисова, подаючи в своїй статті «Вітчизняна війна 1812 року: жіночий погляд» схожі джерела, зазначає: «У записах оповідей селянських жінок війна відображена як період життя, що мало відрізнявся від звичайного існування»⁵. З цим висновком важко погодитись, адже очевидно, що селянки ніколи не мали подібного досвіду – не тільки війни, але й співіснування з ворогом. У наступних розділах маємо змогу показати, як саме селянки сприймали війну 1812 року і те, що вона для них зовсім не була «звичайним періодом життя».

Схожі тенденції виявляють і ті жінки, що були монахинями. Їх оповіді також були зафіксовані Тетяною Толичевою. Важливо зазначити – звичайно ж, всі вони не народилися монахинями, а стали ними через перехід з інших соціальних груп». Всі три жінки, представлені в роботі, до служіння Богу були

⁵ «В записках крестьянских женщин война отражена как период жизни, мало отличавшийся от обыденного существования». Борисова А. Отечественная война 1812 г.: женский взгляд. Ярославль: Вестник ЯрГУ. Серия Гуманитарные науки, 2015, с. 12.

або міщанками, або ж селянками. Четверта жінка є дружиною дякона і її нараці схожі до монахинь, тож ця оповідь була поміщена саме до цієї категорії аналізу. Цікавим фактом також є те, що майже всі монахині вимушені були перебувати з французами безпосередньо «під одним дахом», адже частими були випадки, коли військо зупинялось на перебуванні саме в монастирях або ж церквах. Тож черниці мали досвід прямого контакту з «ворогом». Ця особливість також буде проаналізована надалі.

Міщанки були відокремлені в наступну, четверту за рахунком, соціальну групу для аналізу. Вони представлені двома жінками, які залишили усні розповіді про пережиті події.

Окремо варто виділити Надію Дурову, так звану «кавалерист – дівіцу», яка досить яскраво описала власні пригоди в окремих мемуарах. Приклад Дурової є скоріше виключенням, ніж правилом – тим паче відомою її зробила саме «гра в чоловіка». Детальний аналіз кожної групи джерел буде поданий в другому розділі, при безпосередньому ознайомленні з джерелами.

Таким чином, нами будуть представлені декілька типів джерел: листи, мемуари та усні оповіді. Важливою умовою аналізу, окрім уваги до соціокультурної приналежності авторок, є розподіл джерел за часом їх створення. Саме тому варто відокремити джерела раннього походження, а також більш пізні. Перш за все, зазначимо щодо усних свідчень, що були зібрані Тетяною Толичєвою. Перша їх публікація була зроблена 1865 року – отже, оповіді були зібрані більше ніж за 40 років після 1812 року (пройшло 53 роки після подій до публікації). «Найвіддаленішими» в часі для нас є мемуарні джерела. Знову ж таки, важко сказати, в який рік вони були написані, однак дата публікації найпізніших (Елизавети Янькової та Варвари Бакуміної) – 1885 рік. Мемуари Тетяни Пассек були видані 1972 року. Палагея Сердобинська опублікувала свою коротку оповідь чи не найраніше – 1819 року, тобто всього через декілька років після закінчення війни. Подібно до неї зробила й Анна Золотухіна – її нотатки були видані вже 1814 року. Видається, що

«найнадійнішим» джерелом є листи Марії Волкової та Варвари Ланської, адже вони були написані безпосередньо 1812 – 1813 року. На жаль, такі джерела представлено в обмеженій кількості.

Отже, джерельна база є досить різноманітною – вона належить до так званих «Его – джерел», тобто нарацій, що були створені безпосередньо самими героями дослідження. Досліджуючи ці тексти як конструкти, мусимо зважати на те, що цей тип джерел містить велику частку власного «я» їх автора – це проявляється не лише в стилістичних особливостях, манері написання, але й в оцінюванні пережитого. Безумовно, дворянка з доброю освітою та селянка, яка все життя попрацювала в полі, будуть по – різному розповідати про одну й ту саму подію – війну 1812 року. Різниця буде не лише в досвідах, але й в манері викладу матеріалу, залежній від наявності освіти, культурно – соціального середовища тощо.

Також, маємо враховувати особливості самого типу джерела. Серед зразків мемуарної літератури маємо приклади так званої «ранньої усної історії» – свідчення, зібрані дослідницею Тетяною Толичевою. Ці збірки є унікальним явищем своєї епохи. Перше видання «Розповідей очевидців про дванадцятий рік» було вперше опубліковано 1865 року в журналі «Дитяче читання»⁶ і містило історії, які авторка збирала в монастирях, селищах та містах. Географія роботи Толичевої охоплює не лише Москву та Санкт – Петербург – представлені і більш віддалені регіони, такі як Тверь, Смоленськ, Ярославль і т.і. Напрацювання Толичевої виходили в декількох редакціях: 1865 року вони були опубліковані в журналі, а 1912 вийшло друге, окреме видання.

Працюючи над зібранням усної історії, Толичева писала: «Найменші відомості про той час тим для нас дорожче, що через кілька років не залишиться,

⁶ Острейковская Н. В. Творчество Е.В. Новосильцевой в литературно-общественном контексте 1860-1880-х годов : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філ. наук : спец. 10.01.01. "русская литература". Тверь, 2010. – 22 с.

ймовірно, жодного свідка»⁷. Як показав час – вона мала рацію, адже свідчення селянства та міщанства є суттєво менше представлені в історичних дослідженнях, порівняно з записами дворянства. Однак, захоплюватися цим джерелом варто з оберегою. Очевидно, що на той час не існувало поняття «усна історія», тим паче відповідних правил роботи з таким історичним матеріалом. Через це ми не маємо ні списку питань (і розуміння, чи були ці питання взагалі) Толичевої до героїв, ні уявлення, чи мала змогу авторка редагувати отриманні свідчення. Отже, маємо зберігати належну доброму історикові критичність і аналізувати обране джерело з певною обережністю. Варто також зазначити, що при аналізі джерел нас буде мало цікавити істинність свідчень та точність передачі подій війни 1812 року. Завдання дослідження вимагає від нас не пошуку «істини» в словах жінок – дослідження вимагає аналізу менш «помітних» категорій тексту, а саме образності та категорій уявлення самої авторки. Те, як жінка описувала ту чи іншу подію війни означатиме для нас відображення її уявлень про саму подію, а отже, чи адекватно пригадала авторка дату чи ім'я персоналії хвилюватиме нас менше.

Вочевидь, для подібної роботи нам потрібно буде мати перед собою інструментарій: ті методи та прийоми, що допоможуть вичленити з тексту потрібні образи. Історія уявлень потребує застосування міждисциплінарних методів, що пов'язані з аналізом і трактуванням наративів. Текстуальний аналіз джерел, по суті, є центральним, однак його використання в жодному разі не можна обмежувати виключно «читанням» тексту. Трактування та пошук образів в наративі історичного героя відсилає нас скоріше до області історичної герменевтики, що полягає саме у виявленні сенсів у слідах людської інтелектуальної діяльності. Щодо усної історії, то, виходячи з особливостей, які

⁷ «Малейшие сведения о том времени тем для нас тем дороже, что через несколько лет не останется, вероятно, ни одного свидетеля». Острейковская Н. В. Творчество Е.В. Новосильцевой в литературно-общественном контексте 1860-1880-х годов : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філ. наук : спец. 10.01.01. "русская литература". Тверь, 2010. – 22 с.

були означені вище, маємо пам'ятати про очевидну можливість конструювання нарацій не тільки самим автором, але й їх збирачем та упорядником.

Історія уявлень відсилає нас до ще однієї історичної дисципліни – імагології, що досліджує образи «чужих» та «інших». Вивчення того, як жінки – героїні дослідження зображали «чужих» (французів) є одним із завдань роботи, тож залучення імагології є необхідним. В цьому сенсі, неможливо не згадати концепцію так званого «ментального картографування», що активно використовується не тільки власне в історії, але й в інших соціальних науках (психологія, соціологія тощо). Ментальне картографування дозволяє дослідити уявлення людей про ту чи іншу географічну площину (Захід, Схід і т.і.). Відомими фахівцями тут, безперечно, виступають Едвард Саїд, Марія Тодорова та Ларі Вульф, які у своїх текстах розкривають уявлення умовного Заходу про Схід, Балкани та Східну Європу. Однак, видається, що для розуміння епохи 1812 року ці роботи нам дають мало. Саме тому варто згадати такі праці, як «Наполеоніда» на Сході Європи: уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно – західних окраїн Російської імперії на початку XIX століття»⁸ професора Вадима Ададунова. Вона виступає скоріше методологічним зразком для дослідження, адже дає нам в руки «карту» роботи з джерелами історії уявлень. Також, стаття Миколая Промислова «Схід в уявленні солдат армії Наполеона: від Єгипту до Росії»⁹.

Окрім цього, варто пам'ятати, що наша тематика знаходиться на перехресті двох областей, одна з яких (історія уявлень) вже була названа, а друга представлена жіночою історією. На сьогодні в історичній науці ведуться дискусії про те, чи має жіноча історія власну методологічну базу. Специфіка цієї галузі полягає, вочевидь, в її заангажованості – відкритого декламування необхідності залучення жінок до області історичного пізнання, яка протягом багатьох століть,

⁸ Ададунов В. «Наполеоніда» на Сході Європи: Уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку XIX століття. Вид. 2-ге, доп. І переробл. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2018.

⁹ Промыслов Н. В., Прусская Е. А. Восток в представлениях солдат Наполеона: от Египта до России // Французский ежегодник 2013: "Русская кампания" Наполеона: события, образы, память. М. С. 127-143.

традиційно, ставила «чоловіче» на перший план вивчення. В наполеонознавчих студіях це відчувається особливо, про що вже було сказано у вступі. Отже, ми маємо враховувати специфіку жіночої історії, що полягає у тому, щоб «надати голос тим, в кого його не було»¹⁰. Найцікавішим в цьому сенсі є останній розділ дослідження, присвячений проблемі «жіночого письма». Тут нами буде застосовано гендерний підхід, який базуватиметься не на статевих (біологічних категоріях), а на соціальному підґрунті, що зумовив формування тих чи інших стереотипів та моделей поведінки. Це означитиме, що ми не будемо шукати пояснень у сталих моделях поведінки, що намагаються пояснити «жіноче» та «чоловіче» через статеві ознаки. Гендерний підхід пропонує нам подивитись на окресленні завдання з боку соціальних чинників, що, безумовно, впливали на героїв нашої роботи.

У своїй статті «Ментальне картографування та професія історика: між раціональним й уявленим» професорка Ірина Колесник наводить приклад так званих мап особистості, які можуть бути застосовані до історичних постатей задля аналізу їх біографії, міжособистісних зв'язків і т.і.¹¹ Вочевидь, мапа особистості може бути використана не тільки для окреслених завдань – через призму джерел особистого походження маємо змогу дослідити світ уявлень тієї чи іншої історичної особи. Докладніше про це буде описано в другому розділі роботи.

1.2. Тематична історіографія

На жаль, історіографія, яка б давала нам картину з конкретно обраної проблематики, практично відсутня. Маємо виключно окремі праці, присвячені окремим питанням роботи. Задля зручності огляду історіографії, варто відокремити її саме за тематичним принципом, відокремивши ті області, які

¹⁰ Здравомыслова Е.А. Тёмкина А.А. 12 лекций по гендерной социологии : учебное пособие — Санкт-Петербург: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2015, 151 с.

¹¹ Колесник І. Ментальне картографування та професія історика: між раціональним й уявленим // Український історичний журнал. №5, 2012, с. 135.

стосуються конкретно нашої теми. В історіографічному огляді, на нашу думку, варто буде подати ті роботи, що істотно вплинули на написання дослідження, чи були корисні для розширення відомостей про епоху і т.і.

Отже, першою галуззю для розгляду, безумовно, є книги, присвячені епосі Наполеонівських війн та Російській імперії початку ХІХ століття в цілому. Очевидно, не можна оминати увагою праці відомого російського фахівця з наполеоністики Владіміра Земцова. Його робота «Наполеон в Москві»¹², видана в Росії 2014 року дає змогу більш детально ознайомитися з московськими реаліями 1812 року. Це є важливим, адже переважна кількість джерел походять саме з цього регіону. Професор Нотр – Дамського університету Александр Мартін є автором низки праць з епохи ХІХ століття. Зокрема, перекладеною є його стаття «Москва у 1812 році: вторгнення, класова війна та криза російської міської цивілізації»¹³. Автор аналізує не лише ситуацію під час війни, але й прослідковує її безпосередній вплив на російську дійсність. Серед джерел до статті знаходимо широку за соціальним станом вибірку авторів та авторок. Цікаво, що Мартін наводить так званий «героїчний» наратив щодо російського жіноцтва під час війни. Докладніше про це – в наступному блоці огляду історіографії. Щодо літератури більш вузької специфіки, варто відмітити книгу професора Вадима Ададунова «Війна цивілізацій. Соціокультурна історія російського походу Наполеона»¹⁴. Вона представляє собою працю не тільки з соціокультурної історії, як можна зрозуміти з назви, але й з історії уявлень, адже дає читачеві широку картину того, якими бачили французів росіяни, і якими самі росіяни були для французів. Друга галузь представлена роботами з жіночої історії, що стали певними методологічними зразками для написання цього дослідження. Тут варто відмітити доробок російської дослідниці Анни Белової. В своїй книзі «Чотири віки жінки. Повсякденне життя російської провінційної

¹² Земцов В. Н. Наполеон в Москве. — М.: Медиа-книга, 2014. — 323 с.

¹³ Мартін А. М. Москва у 1812 році: вторгнення, класова війна та криза російської міської цивілізації / Александр М. Мартін // Наукові записки УКУ. – 2015

¹⁴ Ададунов В. Война цивилизаций. Социокультурная история русского похода Наполеона. Том 1 Религия-Язык. Київ: Laurus, 2017.

дворянки XVIII – середини XIX ст.»¹⁵ історикня аналізує життєвий шлях «типової» російської дворянки, починаючи з самого малечку, і закінчуючи старістю. Белова показує як змінюється ставлення до жінки, та які стереотипи формують жіноче життя з самого народження. Для нашого дослідження ці матеріали є надзвичайно корисними, адже жіноцтво різних вікових категорій – об'єкт нашої роботи.

Узагальнюючи той образ, що склався в історіографії стосовно жіноцтва під час наполеонівської війни, варто зазначити – цей образ переважно містить дві головні риси. Перша риса – це, безумовно, жертвність. Жінка традиційно представляється як така, що потребує захисту та допомоги чоловіка – особливо під час війни. В результаті, жінка не представляється як самостійний суб'єкт історичної канви, скоріше як безвинна жертва обставин. Прикладом такого дискусю слугує стаття польського дослідника Інституту історії Лодзького університету Лодзя Рафала Ковальчика «Доля жінок у війні 1812 року»¹⁶. В ній автор, спираючись на листування французького маршала Луї Ніколя Даву, прямо називає жінок «іграшками долі» та описує роль жінки виключно в якості «сексуальних рабинь», які використовували «секс як торгіву картку»¹⁷. На нашу думку, висновки автора є досить обмеженими, адже концентруючись виключно на тілесності жінки, Ковальчик акцентує увагу на її об'єктивізації як «іграшки». Однак, як покаже подальший аналіз джерел особистого походження, таке узагальнення є не зовсім доречним. По – перше, безумовно, жінки часто опинялися в ролі жертв, адже не мали можливостей до самозахисту перед озброєними військовими – але це не єдина жіноча «роль» на війні. Як покажуть джерела, жінки часто – густо, залишаючись без допомоги чоловіка, були змушені діяти самостійно, рятуючи життя самих себе або ж власних дітей. Цей аспект, на

¹⁵ Белова А.В. Четыре возраста женщины. Повседневная жизнь русской провинциальной дворянки XVIII - середины XIX в: СПб.: Алетейя, 2014. — 480 с. — (Гендерные исследования). — ISBN 978-5-91419-305-5

¹⁶ Ковальчик Р. Доля жінок у війні 1812 року / Р. Ковальчик // *Ucraina magna*. - 2017. - Vol. 2. - С. 66-101. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ucrmag_2017_2_6.

¹⁷ Ковальчик Р. Доля жінок у війні 1812 року / Р. Ковальчик // *Ucraina magna*. - 2017. - Vol. 2. - С. 66-101. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ucrmag_2017_2_6, ст. 23.

жаль, залишився без уваги Рафала Ковальчика. По – друге, в самих джерелах, які будуть проаналізовані в цій роботі, факти згвалтування жодного разу не фігурують. Очевидно, це могло бути зумовлено страхом жінок ділитись подібними жахами війни, однак жодна з них навіть побічно не згадує наругу з боку військових, хоча тілесність є однією з популярних тем їх розповідей. Це різко контрастує зі статтею Ковальчика, в якій ледь не кожна жінка була змушена «віддавати своє тіло» в обмін на виживання.

Друга риса, яка є популярною в історіографічному дискурсі – «жінки – патріотки». Цей образ був створений завдяки Надії Дуровій – кавалерист – девіци, яка приймала участь у військових діях проти французів під виглядом чоловіка. Цей епізод часто демонструється не з боку особливостей самої Дурової, а з боку «масового патріотизму», до якого залучалися «навіть жінки». Прикладом цього може служити книга 1912 року «Жінки – героїні в 1812 році» А. Заріна¹⁸. Вона трансліує загальнодержавний наратив щодо жіночої долі у Наполеонівській війні, що обмежувалася так званими «героїнями». Автор наводить приклади напівміфічних жінок, які начебто «доєдналися до перемоги над ворогом». Жінки тут виступають не окремими персонажами з власними долями та історіями, а, скоріше, частинками великої «перемоги». Таким чином, ці образи суттєво обмежують жінок, підганяючи їх дії під певні чи то канони, чи то ідеології.

Методологічно корисним видається навчальний посібник, виданий 2015 року у Єкатеринбурзі авторкою Еленою Приказчиковою «Жінка на фоні Наполеонівської епохи. Соціокультурний дискурс мемуарно – автобіографічної прози Н.А. Дурової»¹⁹. Ця робота написана в галузі філології, однак Приказчикова аналізує не тільки філологічні особливості праць Надежди Дурової, вона розглядає ментальні особливості епохи та їх вплив на стереотип «жіночності». Висновки авторки можна застосувати не тільки конкретно до

¹⁸ А.Е. Зарин. Женщины-героини в 1812 году : Очерки и рассказы из эпохи Великой Отеч. Войны. - Санкт-Петербург : Кн-во "Сел. вестник" ; Москва : Т-во И.Д. Сытина, - 32 с.

¹⁹ Приказчикова, Е. Е. Женщина на фоне наполеоновской эпохи : Социокультурный дискурс мемуарно-автобиографической прозы Н. А. Дуровой : [учеб.] / Е. Е. Приказчикова ; [науч. ред. О. В. Зырянов] ; М-во образования и науки Рос. Федерации, Урал. федер. ун-т. — Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2015. — 256 с.

постаті Дурової – безумовно, культурно – історична ментальність епохи вплинула на велику частину суспільства тодішньої імперії. Окрім цього, цікавою є робота російської дослідниці Аліни Борисової «Вітчизняна війна 1812 р.: жіночий погляд»²⁰. В ній авторка залучає доволі широке коло джерел, яке є знайомим для нашого дослідження – це усні розповіді, зібрані Тетяною Толичевою, а також листування дворянок. Авторка робить висновок, що «жіночий погляд є більш емоційним, не дивлячись на те, що жінки часто не знали, що відбувається на фронті»²¹. Борисова звертає увагу на різницю нарацій дворянок та селянок, що, до речі, буде зазначено і в нашій роботі.

²⁰ Борисова А. Отечественная война 1812 г.: женский взгляд. – Ярославль: Вестник ЯрГУ. Серия Гуманитарные науки, 2015, с. 9.

²¹ Там само, с. 14.

РОЗДІЛ II

ЖІНОЧІЙ ПОГЛЯД НА ВІЙНУ 1812 РОКУ

2.1. Аналіз джерел і виявлення в них наративів щодо текстуального конструювання війни

Окреслене коло джерел представлено текстами та споминами 20 жінок, що мали особисті досвіди війни і конструювали цей досвід у нарацію не тільки на основі власних переживань. Задля ефективнішого аналізу, ми розглянемо текстуальне конструювання війни за тим, яке соціальне оточення існувало навкруги жінок і як саме воно впливало на їх враження. Такий поділ дозволить не тільки компактно розглянути основні нарації, але й, вочевидь, порівняти деякі окремі аспекти жіночого погляду на війну та окупацію. Також, варто зазначити, що окремо від інших маємо розглянути мемуари Надежди Дурової – це зумовлено не скільки її соціальною роллю, скільки різницею у досвідах. Дурова особисто приймала участь у військових діях – тому, безумовно, її спомини будуть дещо різнитись, порівняно з іншими жінками.

Переходячи до аналізу, зазначимо, що найбільша кількість джерел по дворянському стану – це вісім жінок. Одна з них, Марія Волкова, є авторкою 35 листів, а Анісья Полуярославцева – усних споминів, записаних Тетяною Толичевою. Також, мемуари Єлизавети Янькової не були записані нею особисто – їх фіксував її онук, Дмитрій Благово. Анна Золотухіна записувала свої враження про війну безпосередньо під час подій. Тетяна Пассек у 1812 мала чотири роки, однак в мемуарах має спомини про цей період. Припускаємо, що вони могли бути сконструйованими з огляду на подальший досвід самої жінки, а також впливів інших людей. Схожа ситуація з мемуарами Кароліни Павлової, яка на момент війни мала п'ять років. Важливо підкреслити, метою цієї розвідки не є верифікація подій, а лише окреслення того, як саме жінки бачили війну. Саме тому маємо використати свідчення Пассек, не дивлячись на їх штучне конструювання.

Вочевидь, маємо також врахувати особливості кожного з окреслених джерел: записки були написані через деякий час після пережитих подій, тож їх конструювання відбувалося під впливом певних рефлексій, а також, безумовно, загальнодержавного нарративу про війну 1812 року; листи, в цьому сенсі, є найбільш «знаковим» джерелом, адже вони були написані безпосередньо під час подій. Усні спомини мають той самий недолік, що і мемуари – вони були записані через деякий час після подій, а також нам невідомо, як саме Тетяна Толичєва збирала усні свідчення: чи мала вона певні питання тощо. Щодо географії жіночих свідчень – переважна більшість авторок знаходилася в Москві, або ж мала змогу виїхати з Москви через військові дії. Тетяна Пассек під час військових дій перебувала в маєтку у Тверській губернії (селище Новосельє).

Спомини Анни Золотухіної були опубліковані у часописі «Русская старина». З невеличкої біографії на початку дізнаємось про те, що дворянка Золотухіна походила з родини військового і «вийшла заміж по любові»²². Її враження були зафіксовані безпосередньо під час подій – редакція зазначає, що вони займали 16 сторінок маленького зошита. На початку щоденника, жінка пригадує епізод того, як її чоловік (Матвій Золотухін, але вона лагідно називає його Матя) мав вступити на службу до війська, однак завдяки тому, що подружжя мало вісьмох дітей (чекало на дев'яту дитину) та було особисто знайоме з губернатором, вступ до лав армії було дещо відкладено. Війна для Золотухіної, перш за все, була пов'язана з вимушеним обов'язком розлучення з власним чоловіком. На протязі всіх спомин вона переживає за його долю, та навіть погоджується відправити власних дітей до Рязані, подалі від війни, заради того, щоб самій залишитись біля чоловіка: «(...) я зовсім забула в якому положенні я перебуваю; сум через розлуку з Матею долав весь тягар і небезпеку мого положення (...)»²³. Однак, згодом їй все ж таки доводиться покинути його, виїхавши до селища Олексіно, де жінка народила сина. Вона пригадує події

²² Двенадцатый год в записках Анны Золотухиной // Русская старина: ежемесячное историческое издание. Санкт-Петербург, 1889, Т. 64, жовтень-грудень.

²³ «(...) я совсем забывала в каком положении я нахожусь; грусть по поводу разлуки с Матеей превозмогала всю тягость и опасность моего положения (...)». Там само, с. 556.

захоплення французами Москви, описує чутки про те, як французька армія нібито руйнувала церкви, забирала святині. Це стає справжнім шоком для Анни, що є досить знаковим. Жінка декілька разів пригадувала про жертви та пожежу у Москві, однак саме наругу над релігійними святинями вона описує з особливою жалістю²⁴. В цілому, її мемуари майже повністю присвячені її чоловікові: жінка постійно фіксує тугу за ним та переживає за його життя. Війна видається для неї фактором розлуки з Матвієм, про що вона не перестає писати. Спомини Анни не опубліковані до кінця – вони обриваються ще до закінчення війни та до повернення чоловіка.

Анісья Полуярославцева викладає свої спомини про події 1812 року Тетяні Толичевій. Вона є єдиною дворянкою серед інших очевидців, опитаних Толичевою. Анісья на момент війни мала 9 років та проживала в Москві разом зі своєю сім'єю. Дитячі спомини про війну фіксують лише окремі випадки того, що бачила дівчинка під час свого перебування у Москві, тому вони є досить короткими. Фактично, війна, як загальне явище, там відсутнє – Анісья пригадує лише короткі зустрічі з французами і епізоди, які бачила з вулиці. Також, Анісья описує епізод страти французами жителів Москви²⁵. Жодної рефлексії у споминах також не знаходимо. Таким чином, не дивлячись на своє перебування у Москві, жінка пам'ятала зовсім небагато, а війна для неї була представлена досить слабо.

Схожим прикладом є спомини Палагеї Сердобинської, яка також була під час війни в Москві. Вона описує війну досить гротескно, використовуючи порівняння з давньогрецькими сюжетами²⁶. Палагея досить міфологізовано підходить до власних спомин, описуючи один – єдиний сюжет про те, як випадково побачений нею хлопець допомагав своєму батькові. Однак, вона робить це досить яскраво: «Мені здається, наче я бачу Єнея, що несе на раменах

²⁴ Двенадцатый год в записках Анны Золотухиной // Русская старина: ежемесячное историческое издание. Санкт-Петербург, 1889, Т. 64, жовтень-грудень., с. 562.

²⁵ Рассказы очевидцев о двенадцатом годе / Сост. Т. Толычева. Москва: Катков и К, 1872., с. 9.

²⁶ Отечественная война 1812 глазами современников / Сост. Г.Г. Мартынов. Москва: Ломоносовь, 2012.

своїх підстаркуватого батька з палаючої Трої, чи бачу перед собою Клеобіса і Битіса»²⁷. Таким чином, війна у її сюжеті представляється досить міфологізованою та героїчною. Вадим Ададуrow у своїй книзі «Війна цивілізацій. Соціокультурна історія російського походу Наполеона» називає подібні паралелі з давньогрецькими топосами «тендецією серед учасників кампанії 1812 року»²⁸. Вочевидь, вони були поширені не тільки через безпосередніх учасників військових дій, а й серед людей з високим рівнем освіти. Так, читаємо в оповіді дворянки Варвари Бакуніної: «О, коли ж Бог росіян, повставши на супротивних та розсіюючи імлу, просвітить вітчизну нашу блиском полуденним та наділить колишньою славою!»²⁹. Варвара, так само як і Анна Золотухіна, фіксувала свої спомини під час 1812 року, а не через певний проміжок часу. Однак, в її описі фігурують виключно дати з короткими замітками, а війна присутня у подібних до наведеного гротескних пасажах. Вона багато разів згадує Олександра I, як «провідника», зазначаючи, що народ покладає на нього «всі надії»³⁰.

Марія Волкова походила з родини таємного радника, була фрейліною імператриці Єлизавети, а також Марії Федоровни. Вона мала особисте листування з Варварою Ланською – протягом війни було написано 35 листів в період з 11 квітня 1812 року по 2 грудня 1812 року (за старим стилем). Першу згадку про війну знаходимо у листі від 24 червня (12 – й лист за послідовністю). Однак, там не бачимо згадок про французів – лише передачу загальної атмосфери в тому дворянському колі, де перебувала жінка: «Як тільки я приїхала сюди, я не чую іншої розмови, окрім як про війну»³¹. Далі викладено сюжети, що не

²⁷ «Мне кажется, что я вижу Энея, несущего на раменах своих престарелого отца из пылающей Трои, или вижу пред собою Клеобиса и Битиса». Отечественная война 1812 глазами современников / Сост. Г.Г. Мартынов. Москва: Ломоносовъ, 2012., с. 135.

²⁸ Ададуrow В. Война цивилизаций. Социокультурная история русского похода Наполеона. Том 1 Религия-Язык. Київ: Laugus, 2017, с. 27.

²⁹ «О, когда Бог русских, восставши на сопротивных и рассея мглу, просветит отечество наше блеском полуденным, облекши в прежнюю славу!». Бакунина В.И. Двенадцатый год в записках Варвары Ивановны Бакуниной// Русская старина: ежемесячное историческое издание. Санкт-Петербург, 1885, Т. 47, с. 391.

³⁰ Там само, с. 392.

³¹ «С минуты приезда моего сюда я не слышу другого разговора, как о войне». Двенадцатый год в воспоминаниях и переписках современников / Сост. В.В. Каллаш. Москва: Типография И.Д. Сытипа, 1912, с. 245.

стосуються воєнних дій. На прикладі цього листування ми можемо побачити, як сталий наратив про війну поступово входить в письмо цієї жінки – з моменту першого листа і до останнього він розширюється все більше і більше, і останні листи повністю присвячені війні. Марія також, як і Анна Золотухіна, хвилюється за свого чоловіка, однак багато її уваги присвячено і клопотанням про вітчизну. Зустрічаємо гротескні описи Наполеона, як Сатани, а сама війна виступає як «переможна» та «свята»³².

Таким чином, маємо зазначити, що оповіді дворянок про війну є цілком зумовленим способом життя та соціальними умовами їх прошарку. Ці жінки знали про війну через чутки та перекази, а «особистим» досвідом стає участь власних чоловіків, через що військові дії асоціюються з розлукою та тугою за чоловіком. Війна тісно переплітається з їх усвідомленням державного, як такого, що представляє інтереси цілої нації. Дворянки, виходячи з поданих джерел, мали релігійне бачення світу, що цілком відобразилося на їх нараціях. Цікаво також побачити, як в подібному уявленні представлений ворог, адже дворянки безпосередньо були знайомі з французькою культурою та мовою. Про це піде мова в наступному підрозділі.

Для жінок, які зазнали контакту з війною через окупацію, характер війни був дещо інший. Три жінки (а також дружина диякона, яка знаходилася, фактично, в тому ж духовному оточенні) під час подій перебували у монастирях, де і проживали до цього. Джерела тут представлені так званими прикладами ранньої усної історії, записані вже згаданою Тетяною Толичєвою. Таким чином, варто враховувати, що Толичєва збирала цей матеріал за декілька десятків років після подій війни – свідчення могли бути дещо зміненими з плином часу. Однак, всі чотири жінки (три монахині і дружина диякона) демонструють схожі нарації. Війна для них є такою, що забирає майно – у всіх чотирьох жінок зустрічаємо острах втратити майно: « (...) Агафея Семенова з серцем дістала свої ложки з –

³² Двенадцатый год в воспоминаниях и переписках современников / Сост. В.В. Каллаш. Москва: Типография И.Д. Сытипа, 1912, с. 275.

за пазухи і кинула їм: Беріть, каже, окаянні, грабуйте поки Господь терпить»³³. Елена Прохарська, дружина диякона, пригадує, як їх будинок згорів і їм з чоловіком довелося жити в соборі, де той проводив служби. Війна забирає не лише майно – у тієї ж Прохарської від голодування (у неї пропало молоко через очевидний стрес) померла малолітня дитина, про що вона не шкодує: «Я за ним і не сумувала: Бог з ним, не на радість, видно, народився»³⁴. Цей випадок, а також важке життя під час окупації змушує жінку чи не вперше задуматись про смерть – роздумуючи про смерть своєї дитини, вона визнає, що і сама б не жалкувала про власну³⁵. Також, війна змушує жінок звернутися до власної тілесності. Зустрічаємо сюжети того, як жінки були вимушені перемазувати обличчя, прикидатися хворими, або ж просто загортати власне тіло у декілька шарів одягу задля того, щоб сховати його від випадкового погляду француза³⁶. Очевидно, жінки боялись можливого зґвалтування, однак прямих згадок про факт зґвалтування не знаходимо. Цікавим є відсутність у подібних споминах епітетів щодо війни – у них вона не є «святою». Однак, наротив щодо «правильності» війни в цілому присутній. Це, вочевидь, зумовлено не лише безпосередніми подіями 1812 року, але й подальшого впливу державницького наротиву про «визволення» та «перемогу над злодієм». Вочевидь, релігійний мотив постійно присутній у споминах жінок, що є в цілому типовим для окресленої доби:

« (...) якийсь старий генерал зупинився, подивився на нас і питає: «Невже ви тут залишитесь? Француз йде: на що ж ви сподіваєтесь?» Сара Николаевна показала йому вервицю і каже: Ось, на що»³⁷.

Згадані вище жінки, фактично, походили з колишніх кріпосних, тому вони демонструють схожі нарації з селянками, які на момент 1812 року або

³³ «(...) Агафья Семеновна с сердцем вынула свои ложки из-за пазухи и бросила им: Берите, говорит, окаянные, грабьте, пока Господь терпит». Рассказы очевидцев о двенадцатом годе. Москва: Типография Г. Лиссера и Д. Совко, 1912, с. 12.

³⁴ «Я по нему и не убивалась: Бог с ним, не на радость, видно, родился». Там само, с. 55.

³⁵ Там само, с. 55.

³⁶ Там само, с. 15.

³⁷ (...) какой-то старый генерал остановился, посмотрел на нас и спрашивает: «Неужели вы здесь останетесь? Француз идёт: на что же вы надеетесь?» Сара Николаевна показала ему четки и говорит: Вот на что надеемся». Там само, с. 7.

залишалися кріпосними, або ж записані як «крестьянки». Тут ми зустрічаємо тривогу не стільки за власне майно, скільки за майно поміщика, або ж худобу у селі³⁸. В цілому ж, жінки конструюють образ війни подібним чином.

Анна Круглова походила з іншого соціального оточення – вона записана Толичевою як «купчиха». Подібною до неї є А. Калюкова – смоленська міщанка. Круглова походила з досить небідної родини, її батько володів пивним заводом, а сама родина мешкала у будинку купця Полякова. Показовим є те, що як тільки стало відомо про пожежу (Круглова мешкала у Москві), перше, про що дбає жінка – про улюблені сукні, що висіли в кімнаті³⁹. Вона пригадує, що після війни батько був вимушений зачинити завод, тож, вочевидь, війна для Анни не тільки про людські жертви. Калюкова теж походила з міщанської родини – так зафіксовано в джерелі⁴⁰, однак на момент 1812 року мала вісім років, тому війна для неї залишилася лякливим спогадом з дитинства, що є досить обмеженим (спомини займають всього 3 сторінки).

Окремо варто також звернутися до мемуарів Надежди Дурової, яка приймала участь у війни 1812 року і була єдиним відомим випадком безпосередньої участі росіянки у російсько – французькій війні. Перш за все зазначимо, що Дурова описує військові дії до війни 1812 року, адже служити жінка почала ще з 1807 року⁴¹. На це важливо звернути увагу, і сама Дурова пізніше згадує, що війну 1812 вона вже сприймала зовсім не так жваво, як ранішні події. Вочевидь, жінка призвичаїлася до війни і стала сприймати її як звичне явище. «Я тепер щось стала байдужою; нема вже тих превиспренних мріянь, тих спалахів, поривів...»⁴² – пише жінка, і це відображає манеру викладу її нарацій. Вона фіксує їх у розділі, що має аналогічну назву – «Війна 1812»,

³⁸ Мартынов Г.Г. (сост.) Отечественная война 1812 глазами современников. Москва: Ломоносовъ, 2012, с. 48.

³⁹ Рассказы очевидцев о двенадцатом годе. Москва: Типография Г. Лиссера и Д. Совко, 1912, с. 60.

⁴⁰ Отечественная война 1812 глазами современников / Сост. Г.Г. Мартынов. Москва: Ломоносовъ, 2012., с. 41.

⁴¹ Блинов Н.Н. «Кавалерист-девица» и Дуровы. (Из Сарапульской хроники) // Исторический вестник, 1888, Т. 31, № 2, с. 416.

⁴² «Я теперь что-то стала равнодушнее; нет уже тех превыспренних мечтаний, тех вспышек, порывов». Дурова Н. А. Кавалерист-девица. Происшествие в России. Избранные произведения кавалерист-девицы Н. А. Дуровой [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://militera.lib.ru/memo/russian/durova1/index.html>

однак, що видається дивним, війни там досить мало. Дурова описує те, як її ескадрон перебував у різних селищах і велику увагу приділяє людям, які її оточували і тим, в кого їй довелося гостювати⁴³. Вочевидь, Надежда Дурова писала свої мемуари на дворянський манер – ми можемо судити про це по насиченим епітетами описам. Війна представляється читачеві досить поетичною: «Я знову чую грізний, величавий гул гарматів! Знову бачу блиск штиків!»⁴⁴. Таким чином, не дивлячись на те, що Дурова безпосередньо знаходилась на полі битви, її конструювання війни мало чим відрізняється від того дворянського нарративу, про який ми вели мову на початку. Війна для Дурової – «священна», вона вбачає в ній велику мету і себе, як відданого солдата. Цікаво, що вона не зачіпає тему тілесності, однак про це докладніше буде окреслено в останньому розділі. Також, ми зовсім не зустрічаємо Бога в цих споминах – Надежда Дурова згадує імператора Кутузова, однак до божественного не звертається. Отже, її бачення світу відрізняється від традиційного, дворянського – релігійного мотиву ми не знаходимо.

Таким чином, видається, що на конструювання жінками війни 1812 року вплинуло декілька факторів: по – перше, це їх соціальне оточення, яке формувало певні стереотипи мислення. Так, дворянки Анна Золотухіна чи Марія Волкова переживали війну через долю власних чоловіків, однак демонстрували обізнаність у політичній системі, покладаючи свої надії на імператора. Для жінок іншого соціального стану, що цікаво, таким «гарантом» виступає не імператор, а сам Бог – імператора не згадує жодна з жінок не дворянського стану. По – друге, жінки, що мали певні статки, не виказують переживань з приводу їх збереження. Дворянки багато говорять про людські жертви – про матеріальне писати вони не схильні. Також, показовими є сюжети про тілесність жінок, які пережили окупацію. Війна змінює саме ставлення до тілесності, яка тепер могла стати джерелом небезпеки згвалтування. Одним з джерел конструювання образу війни

⁴³ Дурова Н. А. Кавалерист-девица. Происшествие в России. Избранные произведения кавалерист-девицы Н. А. Дуровой [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://militera.lib.ru/memo/russian/durova1/index.html>.

⁴⁴ «Я опять слышу грозный, величественный гул пушек! Опять вижу блеск штыков!». Там само.

стає жіноча релігійність. Вона, різною мірою, але присутня у всіх споминах. Жінки зверталися до Бога, молилися, дякували Богові за збереження власного життя, життя близьких. Цікавим виключенням тут виступає Надежда Дурова. У своїх мемуарах вона не звертається до Бога жодного разу, але пише спомини повністю на так званий «дворянський манер». Також, всі без виключення жінки пригадували про французів як таких, що несли певну небезпеку. Цікавим також є розглянути те, як саме жінки конструювали ці образи.

2.2. Образ «ворога», прийоми його конструювання і деконструкції. Життєві досвіди, чи уявлена реальність?

Підставовим аспектом формування будь – якого нарративу про війну є образ ворога, адже, як явище соціальної культури, війна пов'язана з існуванням протиріч між двома (або більше) сторонами. Те, як одна з них уявляє собі іншу, – є важливим з точки зору усвідомлення нею цих самих протиріч, їх значущості і загального сприйняття характеру цієї війни. Жіночий погляд є особливо цікавим, адже абсолютна більшість жінок не мали досвіду безпосередньої участі у військових діях – їх уявлення та образи ворога склалися дещо інакше, ніж у вояків. Окреслене нами коло джерел містить в собі не тільки загальні описи подій війни та окупації 1812 року на території Російської імперії – вони містять також певні сенси, що продукували жінки через свої оповіді. Варто зазначити, що, виходячи з мети дослідження, істинність та історична «точність» передачі цих сенсів не є важливою для роботи. Так, у вступі до «Орієнталізму» Едвард Саїд зазначає: «Речі, на які тут слід звернути увагу, – це стиль, мовні звороти, контекст, нарративні прийоми, історичні та суспільні обставини, а не правильність репрезентації чи її відповідність якомусь великому оригіналові»⁴⁵ – ця порада видається корисною і в даному дослідженні. Нас цікавить не те, наскільки «правдиво» жінки описували дії чи то французьких, чи то російських військових – передусім, важливим є те, якими засобами вони

⁴⁵ Саїд, Едвард В. Орієнталізм / Пер. з англ. В. Шовкун. - К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001, с. 27.

користувалися задля конструкції свого опису. Задля цього видається логічним провести окреслений аналіз через концепцію «свій/чужий», що допоможе поглянути на конструйовані образи з позиції протиставлення «свого» як, в окресленому контексті, російського та «чужого» – як солдата Великої армії. В межах концепції нас будуть цікавити такі питання: ким був для російських жінок «чужий»? Через які мовні засоби жінки конструювали його образ? Чи був цей образ сталим, або ж зазнав трансформації?

«Свій – чужий», як одна з фемінологічних концепцій, набула розвитку в кінці XIX сторіччя. Вона була спробою пояснити формування національної ідентичності як такої, що вирізняє представника однієї нації з – поміж інших. У різний час до теорії долучилися такі філософи як Ентоні Сміт, Михайло Бахтін та Бенгард Вальденфельс. В їхніх дослідженнях було встановлено, що традиційний поділ на «свого» та «чужого» має всеохопний характер та є частиною усвідомлення світу, як бінарного⁴⁶. Однак, в роботах філософів та лінгвістів концепція не зачіпає впливу військових дій на усвідомлення «чужого» – вона радше розглядає соціокультурне тло цього мисленневого явища.

Норвезький дослідник Івер Нойманн у своїй роботі «Використання Іншого» виводить ці уявлення на рівень міжнародної політики і у Висновках приходить до думки, що використання концепту «я/інший» (що, по суті, є аналогічною назвою для «свого/чужого») є дещо обмеженим⁴⁷ у контексті безпосередньо політики, адже він розглядає лише дві концептуальні позиції, що є чітко окресленими і розподіленими між суб'єктами. Ми не будемо вдаватися до аналізу цього висновку – вочевидь, він не стосується проблематики цієї роботи, однак варто зазначити, що ментальне картографування і дихотомія «свій/чужий» дозволяє нам зрозуміти, як саме люди уявляють собі ту чи іншу територію завдяки певним штампам, що продукує суспільство – і це не

⁴⁶ Тейтельбаум Е.С. Дихотомия "свое/чужое" в феноменологии Б. Вальденфельса: проблема определения, восприятия и осмысления "инаковости" // Известия Уральского государственного университета. Сер. 3, Общественные науки. Екатеринбург, 2011, с. 149.

⁴⁷ Нойманн Ивэр. Использование Другого: Образы Востока в формировании европейских идентичностей. - Москва: Новое издательство, 2004, с. 268.

зосереджено виключно на географії. У своїй статті «Ментальне картографування та професія історика: між раціональним й уявленим» професорка Ірина Колесник наводить приклад так званих мап особистості, які можуть бути застосовані до історичних постатей задля аналізу їх біографії, міжособистісних зв'язків і т.і.⁴⁸ Вочевидь, мапа особистості може бути використана не тільки для окреслених завдань – завдяки дослідженню світу уявлень тієї чи іншої історичної особи через призму джерел особистого походження маємо змогу виявити, як вона бачила світ навкруги себе, в тому числі через дихотомію «свій/чужий».

У випадку 20 жінок, що були авторками представлених нами его – наративів, доцільнішим видається розділити розгляд проявів дихотомії на два кола за ознакою соціального походження – перше представлене дворянками, а друге – монахинями, міщанками, селянками та городянками. Доцільність цього поділу стане більш зрозумілою читачеві згодом, а наразі поділ джерел на дві категорії зумовлений особливістю життєпису дворянок, які особисто з французькими військовими на війни 1812 року не стикались, а, значить, погляд на них, як на «чужих», буде досить опосередкований. Це відбувалося через наявність у дворянського стану значних статків для того, щоб не стикатися з війною особисто – так, всі сім дворянок, представлені в роботі, мали можливість покинути свій маєток і переїхати подалі від військових дій. У свою чергу, жінки, яких ми відокремили у другу групу, в силу особливостей їх біографій, не мали можливостей (через те, що жили в монастирі або ж у маєтку пана тощо) полишити все і поїхати на велику відстань, тікаючи від війни. З цього твердження є певне виключення – наприклад, купчиха Анна Круглова, яка походила з відносно заможної родини⁴⁹. Вочевидь, статки у сім'ї були, але з певних особистих причин покинути Москву вони не змогли. Таким чином, в силу цієї обставини, вона також належатиме до другої групи. Отже, перша причина розгляду джерел саме через такий поділ – відсутність особистого контакту з

⁴⁸ Колесник І. Ментальне картографування та професія історика: між раціональним й уявленим // Український історичний журнал. №5, 2012, с. 135.

⁴⁹ Рассказы очевидцев о двенадцатом годе. Москва: Типография Г. Лиссера и Д. Совко, 1912.

французькими солдатами у першій групі, і наявність подібного досвіду у другій. Це варто враховувати, адже опосередковане чи пряме враження може значно вплинути на формування образу «чужого». Також, окремо варто проаналізувати спомини Надєжди Дурової – ця окремішність зумовлена її особистою участю у військових діях, аналогів чому немає серед інших джерел. Вочевидь, безпосередньо військові дії по – іншому впливали на погляд Дурової, ніж опосередковані враження дворянок, чи нетривалі, хоча й особисті, контакти жінок з другою групою.

Переходячи до аналізу джерел першої групи, зазначимо ще раз, що вона складається з представниць дворянського стану. Їх особливості вже були описані в першому підрозділі, тож зупиняємось ще раз на цьому не будемо.

Марія Волкова походила з родини таємного радника, була фрейліною імператриці Єлизавети, а також матері імператора, Марії Федоровни. Вона мала особисте листування з Варварою Ланською, про яке вже згадувалося в минулому підрозділі. Що стосується «свого – чужого», то варто зазначити, що в цьому джерелі «чужий» не є персоніфікованим. Дворянка Волкова не зустрічається з французами особисто, тому «чужий» є для неї сукупністю всіх чуток і новин з фронту, які вона засвоює, перебуваючи в Москві, далі в Рязані і Тамбові. Також, вона постійно згадує про агітаційні афіші московського генерал – губернатора Федора Ростопчина, який намагався заспокоїти населення за допомогою відвертої пропаганди. Її листи сповнені гіперболізації «чужого», що робить його образ дещо гротескним. Жінка порівнює французів з «чудовиськами», а самого Наполеона називає Сатаною⁵⁰. Виходячи з того, що Марія Волкова була дворянкою, яка знала французьку мову (в 11 довоєнному листі жінка цікавиться перекладом роману «Дмитрій Донцов» французькою мовою), вочевидь, на неї впливала висока французька культура. Таке різке протиставлення є прикметним. Марія, як представниця дворянського стану ХІХ сторіччя, знаходилася під впливом французької культури, однак її образи «свого – чужого» є доволі

⁵⁰ Рассказы очевидцев о двенадцатом годе. Москва: Типография Г. Лиссера и Д. Совко, 1912, с.275.

чіткими. Вона досить різко протиставляє Росію уявному Заходіві, а відображений у епістоляріях образ «чужого» є доволі міфологізованим через відсутність безпосереднього контакту, поширення чуток, впливу офіційної пропаганди тощо.

Єлизавета Янькова у своїх споминах згадувала не лише війну 1812 року, але й інші військово – політичні події Російської імперії. Фактично, це не класичні мемуари – її онук Дмитрій Благово самостійно записував спомини своєї бабусі про минулі роки її життя. Чоловік Єлизавети, Дмитрій Олександрович, брав участь у військових діях, тому спомини жінки про війну сповнені хвилюваннями за його життя. Щодо образу «чужого» як ворога, то він пов'язується виключно з військовими діями. Однак, Янькова не надає французам певної міфологізації, як це робить Марія Волкова. Не дивлячись на це, її оповідь містить перекази чуток, що були розповсюдженими серед дворян в той час – так, показовою є історія про те, як Наполеон спеціально наказав зняти хрест з однієї з дзвіниць. І на допомогу йому прийшов росіянин, «зрадник», як пише сама Єлизавета – за його зраду Наполеон його розстріляв, отримавши бажаний хрест⁵¹. Важко сказати, чи дійсно мала місце подібна історія, однак сама манера її викладу, та використання слова «зрадник» чітко проводить межу між «своїм» та «чужим» – той, хто наближається до «чужого» є «зрадником». Також, тут ми прослідковуємо класичний образ француза такого, що не поважає християнські святині та саме тому є «чужим» (Наполеон, який бажає забрати хрест з дзвіниці) – подібний образ чергується в жіночих нараціях досить часто, про що буде зазначено далі.

В цілому, маємо зазначити, що дворянський наратив щодо образу «ворога» є досить типовий, такий, що повторюється в кожному наступному джерелі. Так, Варвара Бакуніна у своїх споминах описує 1812 рік у формі фіксації окремих дат – подій. Вочевидь, її записи були цілком присвячені виключно

⁵¹ Пассек Т. П. Из дальних лет. Под общей редакцией С. Н. Голубова, В. В. Григоренко и др., - Москва: Гослитиздат, 1963, с. 88.

військовим діям, адже особистих нарацій є небагато. Однак, подібно до Марії Волкової, жінка використовує негативно забарвленні епітети по відношенню до французів («коварні»)⁵². Її конструйований образ є скоріше результатом самого існування війни та тим фактом, що чоловік Варвари був військовим (Михаїл Бакунін).

Окремо маємо розглянути мемуари Надєжди Дурової. Вочевидь, її безпосередня участь у військових діях мала вплинути на конструювання образу «чужого» як «ворога». Варто зазначити, що цей образ є дуже конкретним. Вона чітко бачить «ворога», однак, приділяє доволі мало часу його опису. Дурова зосереджена більше на описі міжособистісних контактів зі «своїми», а також окремих подій. Вона пише свої мемуари, як вже було зазначено в попередньому підрозділі, на дворянській манер. Тут ми зустрічаємо такий опис француза: «Французи – противник, що вартий нас, благородний та мужній: але злий рок в обличчі Наполеона веде їх у Росію; в ній покладуть вони свої голови, в ній розсипляться їх кості та зітліють тіла»⁵³ і впізнаємо в цьому дворянські мотиви, з їх епітетами та метафорами. Таким чином, француз як «чужий» в її описах присутній, однак ця присутність видається відстороненою та сповненою міфологізацією.

Звертаючись до аналізу джерел другої групи, варто зазначити, що вони представлені виключно усними споминами. Географія їх місцезнаходження на момент війни 1812 року не є різнобарвною – з одинадцяти жінок сім знаходились в Москві, три у Смоленську і одна – в Санкт – Петербурзі. Вікові категорії представлені віком з восьми років. Верхню межу з джерел встановити неможливо, однак за окремими фактами з біографії можна зробити висновок про їх зрілий вік (дві з одинадцяти). Маємо зазначити, що, вочевидь, на жінок, що

⁵² Бакунина В.И. Двенадцатый год в записках Варвары Ивановны Бакуниной// Русская старина: ежемесячное историческое издание. Санкт-Петербург, 1885, Т. 47, с. 391.

⁵³ «Французы - неприятель, достойный нас, благородный и мужественный; но злой рок в виде Наполеона ведет их в Россию; в ней положат они головы свои, в ней рассыплются кости их и истлеют тела». Дурова Н. А. Кавалерист-девица. Происшествие в России. Избранные произведения кавалерист-девицы Н. А. Дуровой [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://militera.lib.ru/memo/russian/durova1/index.html>

зустрілися з військовими діями у дитячому віці (дві жінки дев'яти років, одна – восьми), в подальшому вплинув загальнодержавний наратив щодо війни з французами. Можна припустити, що через цей фактор, конструювання образу «чужого» відбулося не тільки завдяки власному досвіду – конструкт міг зазнати впливу подальших нарацій, продуційованих державою про француза як про «чужого».

Звертаючись до першої соціальної категорії, що представлена монахинями, варто зазначити, що їх уявлення про «чужого» зазнають цікавої трансформації. Всі три жінки, Антоніна, Настасья і Олександра під час окупації перебували у монастирях та особисто стикались з французькими військами – і саме особистий досвід вплинув на їх враження. Розглянемо цю трансформацію на прикладі першої монахині, Антоніни.

Матінка Антоніна (Аграфена) була колишньою кріпосною. До прийняття постригу, вона прожила в монастирі декілька років як послушниця, і на момент 1812 року мала 16 років. Антоніна не згадує про французів до початку війни. Виходячи з того, що вона була кріпосною, а відтак не знала французької мови, можна зробити припущення, що французька культура була для неї незнайомою та незрозумілою. До початку війни монахиня пригадує епізод з кометою, що її тривалий час спостерігали в небі (1811 р.), і пов'язує його як знак біди з подальшими подіями. Забігаючи наперед, варто зазначити, що епізод з кометою та його трактування, як такого, що «сповіщає про біду» повторюється і в інших жіночих нараціях. Коли в тексті вперше згадуються французи, вони одразу є ворогами, що своєю появою створюють небезпеку: «Чутно стало, що Бонопарт веде проти нас нечувану силу, і стали всі одразу готуватись до походу»⁵⁴. Фактично, образ ворога для Антоніни одразу ототожнюється з французом, який представляє «нечувану силу». В тексті присутній момент, коли монахиня безпосередньо стикається з «ворогом» – це епізод зайняття французами жіночого

⁵⁴ «Слышно стало, что Бонопарт ведет на нас неслыханную силу, и стали все готовиться к походу». Рассказы очевидцев о двенадцатом годе. Москва: Типография Г. Лиссера и Д. Совко, 1912, с.6.

монастиря, що знаходиться у Москві. Точної назви самого монастиря в тексті не знаходимо, однак за окремими згадками (так, матінка пригадує, що неподалік був розташований Архангельський собор⁵⁵) маємо підтвердження, що він знаходиться саме у Москві. Переходячи до дихотомії «Свій – чужий», то вона тут окреслена досить чітко: «свої» як носії російської мови, як ті, що живуть в монастирі поряд із жінкою. «Чужими» виступають французи – носії іншої мови, які не сприймають культуру «своїх» (в споминах є епізод того, як француз використовував ікону як «підставку» для вживання їжі⁵⁶). Однак, варто зазначити, що в даному випадку все є досить неоднозначним.

Французькі війська перебували в монастирі Антоніни відносно довгий термін – від Бородинської битви (це можна прослідкувати за її споминами) до 9 жовтня (за старим стилем), тобто це майже місяць. Весь цей час вони проживали на одній території (в монастирських келіях) і постійно контактували з місцевим населенням. У споминах знаходимо епізод того, як французи пригощали монахинь чаєм, а за це вони пекли їм хліб. Таким чином, поступово образ «чужого» починає трансформуватися: «Треба по совісті сказати, що справжні французи дуже добрі»⁵⁷. Негативним моментом, фактично, залишається те, що французькі солдати використовували ікони як «подставку для стола», за що монахині називали їх «злодеями». Однак, жінки продовжували доглядати поранених солдат, не дивлячись на це. В кінці ж оповіді знаходимо такий епізод: « (...) Бачу, що у наших французів така метушня, і всі вони до воріт біжать» (описується приїзд Наполеона до війська); «Отримали наші французи наказ від нас відступати (...)»⁵⁸. Отже, через фактор спільного проживання жінка починає називати французів «нашими». Після того, як французи пішли з монастиря, Антоніна зазначає: «Як повернулась наша матінка у листопаді, порадила вона

⁵⁵ Рассказы очевидцев о двенадцатом годе. Москва: Типография Г. Лиссера и Д. Совко, 1912, с.6.

⁵⁶ Там само, с.14.

⁵⁷ «Надо по совести сказать, что настоящие-то французы очень добры». Рассказы очевидцев о двенадцатом годе. Москва: Типография Г. Лиссера и Д. Совко, 1912, с.13.

⁵⁸ Там само, с.14.

з нашим батюшкою і просила у архієрея дозволу (...) в пам'ять про той день, як пішли від нас неприятель. І кожен рік святкується у нас цей день»⁵⁹.

Наратив, який пасує до концепції «свій – чужий», представлений досить яскраво на початку споминів монахині, але ближче до кінця зазнає досить цікавої трансформації. Завдяки міжособистісним впливам, Антоніна визнає, фактично, що французи не були тією «брутальною силою», про яку вона зазначила на початку. На прикладі проаналізованого джерела, «чужий», себто «ворог», трансформується під впливом вимушених особистісних відносин, викликаних окупацією. Однак, в кінці, коли окупація завершилася, образ «ворога» знову стає домінуючим під впливом пропаганди військового часу.

Друга матінка, Настасья, демонструє схожий наратив, однак з деякими відмінностями. Вона перебувала також у Москві, в Страсному монастирі. На деякий час їй вдалось втекти у село Єдимово, що у Тверській губернії, однак згодом жінка повернулася в монастир, після пожежі у Москві. Після повернення з Твері, Настасья підхопила застуду і, фактично, весь час окупації провела при хворобі, окремо від інших. Вона згадує епізоди того, як французи займалися мародерством, забираючи у монахинь скрині з добром⁶⁰. Подекуди, військові заглядали до неї, однак не турбували, зайнявши інші монастирські келії. Після зняття окупації, жінка повертається до сестер. Старша матінка розповідає їй про те, що французи забрали з собою майже все добро, що було у монастирі, однак самих жінок не чіпали (хоча вони і боялись цього)⁶¹. Також, Настасья пригадує одну з сестер: «(...) вже декілька років була вона помішана, та у своєму безумстві вона була тихою, нікого, бувало, не образить (...)»⁶², яка знайшла спільну мову з французами. Вона допомагала їм з господарськими справами – зашивала їх одяг, годувала і т.і., а вони, в свою чергу, були люб'язні до неї. Цікаво підмітити, що

⁵⁹ «Как вернулась наша матушка в ноябре, посоветовалась она с нашим священником и просила у архиерея позволения (...) в память того дня, как ушли от нас неприятели. И каждый год празднуется у нас этот день». Рассказы очевидцев о двенадцатом годе. Москва: Типография Г. Лиссера и Д. Совко, 1912, с. 19.

⁶⁰ Там само, с.35.

⁶¹ Там само, с.36.

⁶² «уже несколько лет была помешана, да в своем безумии была тиха, никого, бывало, не обидит (...)». Там само.

сама Настасья не виказує негативного відношення до люб'язних відносин з ворожими французами – вона лише зазначає, що інші сестри боялися, чи не повідомить жінка французам схованку, де сестри переховували своє добро.

Тетяна Толичева, авторка збірки джерельної бази нашого дослідження, після розповіді сестри Настасї переказує цікаву історію, яку вона буцімто почула від іншої монахині, матінки Евлавії, що знаходилась у Вознесенському монастирі. Ця історія була переказана, тому ми не маємо підстав гарантувати, що вона дійсно мала місце, однак матінка (точніше, її приятелька, яка і була першоджерелом) демонструє досить цікавий і показовий наратив. Нібито під час пожежі у Москві, у жінки почались передчасні пологи, і один з французів (« (...) генерал чи полковник французький (...)»⁶³) допоміг жінці з дитиною, надавши їй кімнату в сусідньому домі, де і проживав на той час. Вона описує, що цей француз, а також інші французькі військові, були люб'язні до жінки та її чоловіка. Вона готувала для них їжу, і вони з чоловіком навіть подарували французу сервіз на пам'ять про його добрий вчинок⁶⁴. Вочевидь, образ француза як «чужого» у цієї героїні був напрочуд трансформований. На жаль, окрім цієї коротенької історії, авторка не надає більшої інформації про те, що відбулося з жінкою, і не знаходить її для запису повноцінної оповіді. Однак, видається, що сам факт існування подібного переказу свідчить про те, що образ «чужого» під час військових дій піддається деконструюванню саме під впливом життєвого досвіду, про що свідчать і слова монахині Антоніни.

Щодо інших жінок, представлених другою групою, то там знаходимо також досить цікаві нарації. Так, Єлена Прохарська, дружина диякона, на момент подій окупації Москви знаходилась при Благовещенському соборі разом зі своїм чоловіком. Батьюшка з сім'єю поїхали з церкви, однак чоловік Елени не вірив в те, що Наполеон здатен дійти до Москви – тому сім'я залишилась при соборі, і в той же день французи дійшли до їх дому. Вони ночували перед ним, тому чоловік

⁶³ Рассказы очевидцев о двенадцатом годе. Москва: Типография Г. Лиссера и Д. Совко, 1912, с. 42.

⁶⁴ Там само, с. 43.

вирішив тікати разом з Еленою. Їм довелося ночувати на вулиці, і жінка, яка на той момент мала немовля, нарікала, що воно стало для неї важкою ношею. Чоловік Елени попросив у французів дозволу переночувати в соборі – за словами жінки, вони були добрі до них і дозволили, пізніше навіть подарувавши пляшку вина для проведення літургії. Серед негативних аспектів вона згадує те, що французи дозволяли собі чіплятись до жінок, а також, намагаючись відчинити собор, один з французів вистрелив з мушкету та потрапив кулею в ікону⁶⁵.

Купчиха Анна Круглова походила з сім'ї, що мала порівняно значні статки. Однак, вони не стали тікати з Москви, проживаючи в будинку купця Полякова. Під час окупації Анна згадує французького дипломата Армана де Коленкура, якого нібито бачила з військами. За словами жінки, він був добрий до місцевого населення: «(...) Це генерал і дуже поважна особа, і звелів він, щоб ви за ним йшли, він вас не образить (...) Який він добрий був!»⁶⁶. Однак, щодо інших французів жінка не була такою доброзичливою – вона пригадує епізод, як один з військових вдарив стару жінку, щоб відібрати її речі, а також інші випадки мародерства.

Селянка А. Ігнат'єва з села Вольша, що у Смоленській губернії, також пригадувала багаточисленні випадки мародерства з боку французьких військових – буцімто вони забрали всю дрібну худобу з їх села. Однак, в кінці сама ж виправдовує їх: «Знову ж – таки все я пам'ятаю, як французи хотіли нас кашею нагодувати. Вони добрі хлопці. А те, що вони грабували, так це Бог їм і пробачить; це ж Бонапарт їх сюди привів, а сам нічого для них не приберіг»⁶⁷. Смоленська міщанка А. Калюкова у своїй розповіді яскраво виражає ставлення до французів як до «чужих» – на момент 1812 року їй було вісім. Жінка описує багаточисленні випадки мародерства, однак описує військових, які приходили до

⁶⁵ Там само, с.46.

⁶⁶ «Это генерал и очень важное лицо, и велел он, что бы вы за ним шли, он вас в обиду не даст. (...) Какой он, право, добрый был!». Рассказы очевидцев о двенадцатом годе. Москва: Типография Г. Лиссера и Д. Совко, 1912, с.61.

⁶⁷ «Опять же все я помню, как французы хотели нас кашей накормить. Они добрые ребята. А что они грабили, так им и Бог простит; Бонапарт-то их сюда привел, а сам выеденного яйца им не припас». Отечественная война 1812 глазами современников / Сост. Г.Г. Мартынов. Москва: Ломоносовъ, 2012, с.50.

них в ліс як «нешасних», проте, жалості в її словах не простежується. В одному з рядків Калюкова зазначає: «Натерпілись французи, та й наші, сердешні, багато горя бачили: зовсім змучені були. Лежали тут поранені та й пити просили. Батько побіг до річки, зачерпнув води шапкою та й приніс їм»⁶⁸ – в цих рядках простежується паралель між «чужими» та «своїми» – «натерпілись» обидві сторони, і обидві сторони описуються жінкою як такі, що «страждали». Однак, на бодай мінімальну допомогу та жалість заслуговували лише «свої».

Варто зазначити, що популярним мотивом в окресленій групі джерел є релігійність. Саме вона є певним маркером, який дозволяв жінкам розмежовувати «свого» та «чужого», що представляв собою ворога. Французи згадуються як такі, що не поважають релігійних святинь (всі монахині так чи інакше згадують про це, а також міщанка Калюкова, дружина дякона Прохарська), а значить виступають як «чужі» – їх дії є незрозумілими та «гріховними». Також, другим маркером виступає мова – всі жінки, представлені другою групою, так чи інакше пов'язували французів з незрозумілою їм мовою, що, вочевидь, підсилювало образ «чужого» як такого, що є незрозумілим («Боже, – каже, – там щось бурмочуть, там не російські мови!»⁶⁹). Показовим тут є приклад Кароліни Павлової, російської поетеси, яка 1812 року мала тільки п'ять років, але вже володіла французькою мовою: «(...) мати мені повторювала: «Не говори французькою», коли я, як зазвичай, починала лепетати цією мовою. Я не розуміла, чому ж мені не розмовляти французькою...»⁷⁰.

Безумовно, насилля, а також мародерство є потужними факторами розмежування «свого» та «чужого» – про насилля та випадки крадіжки майна згадують всі без виключення жінки другої групи джерел. Однак, варто визнати,

⁶⁸ «Натерпелись французы, да и наши, сердечные, немало горя видели: совсем измучены были. Лежали тут раненые и пить просили. Отец сбежал к речке, зачерпнул воды шапкой и принес им». ». Отечественная война 1812 глазами современников / Сост. Г.Г. Мартынов. Москва: Ломоносовъ, 2012, с.43.

⁶⁹ «Батюшки, - говорит, - там что-то бормочут, там не русские языки!». Отечественная война 1812 глазами современников / Сост. Г.Г. Мартынов. Москва: Ломоносовъ, 2012, с.100.

⁷⁰ «(...) мать мне повторяла: «Не говори по-французски», когда я, по обыкновению, принималась болтать на этом языке. Я не понимала, почему мне не говорить по-французски...». Каролина Павлова. Мои воспоминания. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.librapress.ru/2017/12/Karolina-Pavlova-Moi-vospominaniya.html>

що окрема кількість жінок демонструють певну трансформацію образу «чужого» як «ворога». Особливо це проявляють монахині – це зумовлено, вочевидь, тим, що ці жінки особисто були змушені ділити власні монастирі та келії з військовими. Вони мали розділяти побут з «чужими», і це вплинуло на його образ. «Чужий» міг виявитися чуйним до елементарних людських потреб, що робило його образ ближчим до «свого», ніж до карикатурного уявного злодія. Безумовно, він залишався при цьому ворогом, однак ворогом з людським обличчям.

Проаналізувавши дві групи джерел, представлених жіночими мемуарами, усними згадками та листуванням маємо зробити висновок про те, як саме жінки конструювали та деконструювали образ «ворога» через дихотомію «свій/чужий». Видається, що особливістю дворянського нарративу є так звана «уявлена реальність», що лише в деяких випадках перегукується з реальними подіями. Вочевидь, дворянки зіштовхнулися з подіями війни переважно через власних чоловіків, які в той час несли військову службу. Однак, вони не мали особистого контакту з французами під час військових дій, а тому конструювали своє уявлення про ворога через перекази та чутки. Саме це і вплинуло на особливість цього конструювання: використання багаточисленних негативно забарвлених епітетів по відношенню до французів; сталість самого образу, що є непохитним; домішування до викладу подій особистісних переживань та елементів повсякденного життя. Щодо другого виду джерел, що представлена жінками, які особисто стикнулися з французькими солдатами, то їх особливістю є: мінімальна присутність епітетів для характеристики самих французів – їх описи є більш лаконічними та чіткими, а не розлогими, як в першому випадку; певна трансформація образу «ворога» в окремих випадках – особливо коли мова йшла про безпосереднє проживання поряд з французами. В таких випадках французи були названі навіть «добрими» та «нашими», про що свідчили згадані вище джерела. Отже, конструкт був дещо змінений саме під впливом життєвого досвіду.

Таким чином, жіночий погляд на війну 1812 року розгортає перед нами досить різнопланове конструювання військових дій: з одного боку, маємо дворянський наратив про «священну» та переможну війну, що зумовлено високим рівнем освіти, соціальним оточенням, впливом державницької пропаганди. З іншого – погляд на війну з точки зору релігійного світогляду жінок недворянського стану, які під час окреслених подій стикаються зі страхом не тільки за майно, а й за власну тілесність. Обидві групи репрезентують наратив «ворога» як такого, що є «чужим», однак якщо дворянки формують дещо «уявну реальність» через перекази і чутки, то монахині, міщанки, кріпосні дивляться на ворога через досвід окупації. Це дозволяє останнім, в деяких випадках, трансформувати своє уявлення про «чужого».

РОЗДІЛ ІІІ

КОНЦЕПЦІЯ ЖІНОЧОГО ПИСЬМА: «ЖІНОЧИЙ» ПОГЛЯД НА ВІЙНУ?

3.1. Концепція «жіночого письма»: історія та основні ознаки

У попередніх розділах нами вже неодноразово було згадано про концепцію ментального картографування, що в контексті історичних студій застосовується до досліджень людських уявлень про ту чи іншу географічну площину. В межах даного дослідження концепцію було застосовано також до так званих мап особистості, що зосередили нашу увагу на окремих історичних акторах та їх уявленнях про певну подію (війну 1812 року) чи персоналію. Водночас, була виконана спроба пояснити причини, що могли сформувати те чи інше ставлення про окреслену подію чи певних її учасників. Тим не менш, нерозкритим залишається той аспект, що був сформований на самому початку даного дослідження. Те, завдяки чому нами було змінено фокус уваги з «чоловічого» погляду на війну до так званого «жіночого». Існування такого поділу між умовними двома означає, що між жіночим та чоловічим уявленням про війну 1812 року є різниця. Чи означає це, що гендерний аспект якимось чином дійсно впливає на те, як актори бачили цю війну? В іншому ж випадку, якщо це б не мало жодного значення, логічніше б було розділити об'єкти дослідження за будь яким іншим критерієм – наприклад, «ті, що приймали участь у війні» та «ті, що не приймали». Чи виявився б цей розподіл ефективним? В цьому розділі ми спробуємо виявити ті гендерні аспекти, що могли б (або ні) вплинути на те, як герої бачили війну 1812 року. Ми порівняємо так званий «жіночий» погляд з «чоловічим» і проаналізуємо те, чим для них була війна та (не) умовний супротивник. В контексті нашого дослідження це видається корисним, адже дає змогу в кінці зробити висновок – а чи є «жіночий» погляд дійсно унікальним та корисним для дослідження? І чи дає він якісь нові ракурси, порівняно з «чоловічим»? Для відповіді на поставлені запитання ми будемо

використовувати концепцію жіночого письма/оповіді та так званий гендерний підхід. Саме з роз'яснення цих дефініцій варто почати.

Фактично, ці дві концепції (гендерний підхід в певному сенсі також є концепцією, адже не всі дослідники погоджуються з його існуванням) пов'язані між собою. Гендерна теорія, як відомо, активно формувалась в другій половині ХХ століття, під впливом статті Джоанн Скотт «Гендер як корисна категорія історичного аналізу» але активна фаза припала на 1980 – 1990 роки, коли дослідження отримали маркування «гендерних»⁷¹. Гендерний підхід пропонує розглядати категорію гендерної приналежності людини на рівні з такими категоріями, як раса, вік, соціальне положення і т.і. Виходячи з цього, сутність гендерного підходу полягає в дослідженні та концептуалізації відмінностей між людьми за гендерною ознакою. В цьому сенсі, гендер виступає окремішньою від статі категорією, маючи не тільки біологічне, але й соціальне підґрунтя. Всесвітня Організація Охорони Здоров'я визначає поняття гендер як: «Гендер стосується соціально побудованих характеристик жінок та чоловіків – таких як норми, ролі та стосунки між групами жінок та чоловіків. Він варіюється від суспільства до суспільства і може бути змінений. У той час, як більшість людей народжуються або чоловіками, або жінками, їх навчають відповідним нормам і поведінці – включаючи те, як вони повинні взаємодіяти з іншими особами тієї чи іншої статі в домашніх господарствах, громадах та на робочих місцях»⁷². Таким чином, в даному розділі ми пропонуємо розгляд окреслених завдань через призму гендерного підходу, який базуватиметься не на статевих (біологічних категоріях), а на соціальному підґрунті, що зумовив формування тих чи інших стереотипів та моделей поведінки. Це означитиме, що ми не будемо шукати пояснень у сталих моделях поведінки, що намагаються пояснити «жіноче» та

⁷¹ Здравомыслова Е.А. Тёмкина А.А. 12 лекций по гендерной социологии : учебное пособие — Санкт-Петербург: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2015, с. 52.

⁷² Gender refers to the socially constructed characteristics of women and men – such as norms, roles and relationships of and between groups of women and men. It varies from society to society and can be changed. While most people are born either male or female, they are taught appropriate norms and behaviours – including how they should interact with others of the same or opposite sex within households, communities and work places. World health organization [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.who.int/gender-equity-rights/understanding/gender-definition/en/>.

«чоловіче» через статеві ознаки. Гендерний підхід пропонує нам подивитися на окресленні завдання з боку соціальних чинників, що, безумовно, впливали на героїв нашої роботи. Звертаючись до концепції жіночого письма, варто звернутись до її історії. Першопочатківецею концепції є французька філософиня Елен Сіксу. У своїй праці «Le Rire de la Méduse» («Сміх Медузи») вона виводить так зване *Écriture feminine*, тобто жіноче письмо. За поясненням Сіксу, ця концепція існує як «вихід з патріархального письма» і намагання жінки вийти за межі тієї мови, що «є нав'язаною патріархатом»⁷³. Праця Сіксу – це маніфест, адресований жінкам задля того, щоб вони були почуті. Сама авторка зазначає: «Неможливо визначити феміністичну практику письма, і ця неможливість залишиться, оскільки цю практику не можна загнати в рамки теорії, обмежити правилами – але це не означає, що вона не існує»⁷⁴. З цих слів випливає те, що якихось конкретних ознак жіночому письму Елен Сіксу не надає. Однак, саме з цієї роботи беруть свій початок дослідження гендерних відмінностей у письмі та нарації в цілому. У 2008 році на сторінках історичного альманаху Ейдос була опублікована стаття історикіні Дарини Андросової – Байди «Жіноче письмо» в історіографічному дискурсі України: до постановки проблеми»⁷⁵. Авторка статті розглядає основні етапи розвитку концепції жіночого письма: від «Сміху Медузи» до сучасних дослідників. Варто перерахувати ті особливості *Écriture feminine*, які відокремлює Андросова – Байда, спираючись на напрацювання попередників. Так, вона зазначає, що до особливостей жіночого письма зверталась ще письменниця Вірджинія Вульф.

Можна пригадати її впливову концепцію «жіночої кімнати», себто жіночого простору. Слова Вульф про те, що «Кожна жінка, якщо вона збирається

⁷³ Елен Сіксу. Сміх Медузы / Перевод В. Постникова, 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.proza.ru/2016/07/03/901>

⁷⁴ «Невозможно определить феминистическую практику письма, и эта невозможность останется, поскольку эту практику нельзя загнать в рамки теории, ограничить правилами – но это не значит, что она не существует». Там само, с. 9

⁷⁵ Дарина Андросова-Байда. «Жіноче письмо» в історіографічному дискурсі України: до постановки проблеми // Ейдос, 3, 2008, 17 с.

писати, має мати статки і свою кімнату»⁷⁶ критикували за «буржуазність»⁷⁷, але, на нашу думку, цей вислів можна трактувати неоднозначно. «Жіноча кімната» в концепції Вульф може означати не лише фізичний простір навкруги жінки, ізольований від чоловіків, але й простір ментальний, себто потребу жінки в самовираженні без чоловічого впливу. Сама Вірджинія Вульф неодноразово поверталася саме до теми жіночого письма. Її стаття «Жінки та розповідна література» була опублікована ще 1958 року. В ній Вульф звертається до теми жіночої літературної творчості і її особливостей. Вона не називає це «жіночим письмом», однак окреслює певні риси, що відокремлюють інтелектуальну працю жінок від чоловічої. Зокрема, авторка зазначає, що жінки мають потребу у звільненні від «чоловічого формулювання тексту»⁷⁸. Окрім цього, Вульф зазначає, що:

«коли жінка збирається писати роман, то виявиться, що їй постійно хочеться змінювати існуючі вартості – робити значимішим те, що чоловікові видається незначним, і надавати меншого значення тому, що є важливим для чоловіка»⁷⁹

З цього можна зробити висновок, що жінки у своїх нараціях звертаються до інших тем, яких ми не зустрінемо у чоловіків.

На це звертає увагу харківська дослідниця Ольга Ніколаєнко у своїй статті «Гендерні аспекти формування пам'яті (На прикладі поляків південно – західних губерній Російської імперії в кінці XIX – початку XX ст.)»⁸⁰. Аналізуючи роль жінок в конструюванні національної та культурної пам'яті польського населення, авторка зазначає, що в своїх нараціях жінки посилалися не тільки на культурницькі та сімейні аспекти, але й на національні мотиви.

⁷⁶ «У каждой женщины, если она собирается писать, должны быть средства и своя комната». Вулф В. Своя комната // Эти загадочные англичанки / пер. с англ. Н. Бушмановой М.: Прогресс, 1992, с. 80.

⁷⁷ Бережная М. С. «Своя комната» (1929) Вирджинии Вулф: пространственная метафора в историко-культурном и гендерном прочтении // Вестник Пермского университета. Российская и зарубежная филология. 2017. Т. 9, вып. 3. С. 80–87.

⁷⁸ Вульф В. Жінки та розповідна література // Незалежний культурологічний часопис «Ї» / Перекл з англ. С.О. Київ: 2000.

⁷⁹ Там само, с. 8.

⁸⁰ Николаенко Ольга Александровна Гендерные аспекты формирования памяти (на примере поляков юго-западных губерний Российской империи в конце XIX - начале XX в.) // Женщина в российском обществе. 2012. №2

Ольга Ніколаєнко звертає увагу: «При відсутності національної держави саме сімейна пам'ять, носієм та ретранслятором якої ставали жінки, була тією опорою, яка дозволяла полякам прагнути незалежності своєї Вітчизни і в результаті добитись її»⁸¹. Це означає, що жінки у формуванні сімейної пам'яті спиралися не тільки на власний, а й на суспільний досвід. Отже, чи зверталися жінки до суспільного досвіду у своїх нараціях, або ж зосереджувалися на власному чи сімейному? Маємо змогу розглянути це в подальших прикладах.

Серед інших особливостей жіночого письма, які виділяє у своїй статті Дарина Андросова – Байда, знаходимо те, що чоловічий текст завжди є публічним. Жіночий, у свою чергу, має ознаки приватного тексту. Дослідниця Ненсі Міллер розглядає вихід жінки у «зону публічності» як «порушення патріархального табу»⁸². Особливу роль тут займає мемуаристика. Андросова – Байда звертає увагу, що чоловіки використовували мемуари для публічного звернення. Щодо жінок, то автобіографічна проза не була притаманним для них творчим полем. «Ніхто не кликав російських жінок «до пера» і самовираження»⁸³ – зазначає російська історикиня Наталія Пушкарьова. Вона ж, у своїй статті «Гендерна лінгвістика і історичні науки», виділяє окрему рису жіночого письма – це «відхід від стандартів»⁸⁴. Наталія Пушкарьова у цій ж праці згадує американську літературознавицю Аннет Коллонди та її концепт «жіночого читання»⁸⁵. Звідти ми дізнаємося, що окрім жіночого письма існує ще й жіноче читання, головна мета якого – бачити приховані деталі та користуватися фантазією при прочитанні будь – якого наративу. Коллонди і Пушкарьова тут відсилають нас до вже згаданої Елен Сіксу, яка зазначала, що «жіноча фантазія невичерпна, як живопис, музика, письмо»⁸⁶. Як зазначає Пушкарьова, жіноче

⁸¹ «В отсутствие национального государства именно семейная память, носителем и транслятором которой становились женщины, была той опорой, которая позволяла полякам стремиться к независимости своей Родины и в итоге добиться ее». Там само, с. 7.

⁸² Дарина Андросова-Байда. «Жіноче письмо» в історіографічному дискурсі України: до постановки проблеми // Ейдос, 3, 2008, 17 с, с. 4.

⁸³ Гендерная лингвистика и исторические науки // Этнографическое обозрение. 2001. N 2, с. 38.

⁸⁴ Там само, с. 35.

⁸⁵ Гендерная лингвистика и исторические науки // Этнографическое обозрение. 2001. N 2, с. 35

⁸⁶ «Женское воображение неистощимо, как живопись, музыка, письмо». Элен Сиксу. Смех Ме.дузы / Перевод В. Постникова, 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.proza.ru/2016/07/03/901>

письмо містить в собі певні натяки, неоднозначні моменти, які дослідникам варто знаходити. Отож, маємо виокремити ще одну ознаку жіночого письма для подальшого аналізу на конкретних прикладах. Сама Наталія Пушкарьова звертає увагу на те, що найзручнішим полем для аналізу жіночого письма є автобіографії та мемуари⁸⁷. З цією думкою важко не погодитися, звертаючи увагу на специфіку нашого дослідження, що зосереджене не лише на мемуарах. Усна історія, представлена у попередньому розділі роботи, на нашу думку, для цього аналізу підходить з особливостями, які мають бути враховані. Дослідження Тетяни Толичевої не є так званими «его – джерелами», адже вони були записані не особисто авторами нарацій, а дослідницею Толичевою. Ми не можемо бути впевнені, що розповіді героїв збірки подані саме в такому вигляді, в якому вони були озвучені з самого початку. Таким чином, висновки щодо цього виду джерел варто робити із застереженням.

Отже, чи наявні в колі джерел цього дослідження ознаки так званого «жіночого письма»? Чи відрізняються жіночі спомини про війну 1812 року від подібних їм чоловічих, текстуально, стилістично чи змістовно? Маємо змогу проаналізувати це на конкретних прикладах. Для цього аналізу будуть взяті декілька прикладів жіночих усних спомин, мемуарів і аналогічні їм джерела чоловічого авторства.

3.2. «Жіночий» погляд на війну проти «чоловічого»: чи є сенс?

«Чоловіча» мемуаристика 1812 року є важливою сферою російської мемуаристики в цілому. На це звертає увагу відомий дослідник мемуарів Андрій Тартаковський у своїй праці «Російська мемуаристика та історична свідомість XIX століття: мемуари»⁸⁸. Війна в цьому сенсі виступає важливим каталізатором мемуаристики: чоловіки, які пережили досвід військових дій, писали свої спомини, рефлексуючи пережиті події. Сам Андрій Тартаковський, вже в інший

⁸⁷ Гендерная лингвистика и исторические науки // Этнографическое обозрение. 2001. N 2, с. 36.

⁸⁸ Тартаковский А. Г. Русская мемуаристика и историческое сознание XIX века: мемуары. — М.: Археографический центр, 1997, с. 259.

роботі, зазначає, що 1812 рік мав надзвичайний вплив на всі сторони духовного життя російського суспільства, на національну і громадянську свідомості та на сам тип історичного мислення, що, очевидно, вилилось у велику кількість мемуарів на цю тему⁸⁹. Однак, варто зазначити – ці чоловічі мемуари були написані виключно безпосередніми учасниками військових дій. Вочевидь, обирати таке коло джерел для співставлення з жіночими видається не зовсім коректним, адже автори знаходилися в зовсім інших життєвих обставинах і описували зовсім інші категорії. Серед жіноцтва виключенням тут є Надежда Дурова, однак вона є єдиною жінкою – військовою, тому її випадок не є показовим, адже є єдиним. Для порівняння нами було взято спомини тих чоловіків, яких оминула військова доля – переважно це чиновники або ж селяни. Така вибірка джерел була зроблена для того, щоб поставили авторів та авторок в однакове становище та проаналізувати, як саме вони описували війну 1812 року.

Звертаючись до джерел чоловічого авторства, всі вони були опубліковані в збірці «Отечественная война 1812 года глазами современников», під редакцією Г.Г. Мартинова, а також у збірнику «1812 год в воспоминаниях современников», відповідальним редактором якого виступив вже згаданий Андрій Тартаковський. Для зручності порівняння джерела були розподілені по парам – критерієм такого розподілу слугував соціальний стан автора або авторки джерела. Окрім цього, важливим критерієм виступав вік авторів. Як описували війну люди одного соціального стану, приблизно однакового віку, але різної статі? Чи дійсно між їх оповідями ми можемо знайти текстуальну або ж стилістичну різницю?

Автор «Записок про військові дії 1812 року» Ніколай Котов походив з купецької родини, яка проживала в Москві⁹⁰. Упорядник збірки називає його представником «типової хвилі поповнення московського купецтва XVIII століття»⁹¹. Таким чином, батько героя походив з селянської родини, але зміг

⁸⁹ Тартаковский А.Г. 1812 год и русская мемуаристика. Опыт источниковедческого изучения - М.: Наука, 1980. - 312 с, с. 16.

⁹⁰ Двенадцатый год в воспоминаниях и переписках современников / Сост. В.В. Каллаш. Москва: Типография И.Д. Сытина, 1912.с. 33.

⁹¹ Там само, 33.

відкрити власну торгівельну справу. На момент 1812 року Ніколаю Котову було 30 років. Його спомини зафіксовані у вигляді щоденника, який сам Котов вів починаючи з 9 жовтня 1812 року, коли він був змушений втікати з Москви у Ярославль. Спомини написані у досить короткій формі – Ніколай Котов стисло викладає основні події того, де і коли він перебував по дорозі з Москви. Стилiстично його описи є досить «сухими», без літературних прикрашань. Щоденник нагадує скоріше не переживання війни, а поступовий виклад подій з точними датами та коротким описом: де були, що їли, які чутки про війну чули. Якщо казати про зміст оповіді Котова, то окрім коротких заміток про дорогу, Котов часто переказує почуті анекдоти⁹², а також багаточисленні чутки про російські та французькі війська. Купець Котов приділяє досить велику увагу аналізу чуток, політичному та військовому положенню Росії⁹³. Цікавим також видаються його описи тогочасного харчування, цін на продукти на місцевих ринках. Розповідь купчихи Анни Круглової видається більш сповненою різноманітними подіями. Анна часто описує свою родину (на відміну від Котова, який нечасто звертається до теми сім'ї), приділяє багато уваги опису французів: Арман де Коленкур видався їй «добрим», а рядові французи – навпаки⁹⁴. Вочевидь, стилістично важко порівнювати між собою розповіді Круглової та Котова через те, що перше було зафіксовано у вигляді усної історії, тоді як друге – щоденник з короткими замітками про події. Однак, цікавими видаються саме змістовні акценти і як їх розставляють обидва герої: Ніколай Котов зосереджує свою увагу на аналізі чуток та переказі анекдотів про тогочасну політичну ситуацію; Анна Круглова ж описує власне оточення, французів, з якими їй довелося зустрітися, та досить яскраво розповідає про пережиті події.

Більш близькими за формою є спомини дворянки Анни Золотухіної⁹⁵ та дворянина Міхаїла Потемкіна, майора у відставці. І Золотухіна, і Потемкін не

⁹² Двенадцатый год в воспоминаниях и переписках современников / Сост. В.В. Каллаш. Москва: Типография И.Д. Сытипа, 1912, с. 41.

⁹³ Там само, с. 43.

⁹⁴ Рассказы очевидцев о двенадцатом годе. Москва: Типография Г. Лиссера и Д. Совко, 1912, с.61.

⁹⁵ Двенадцатый год в записках Анны Золотухиной // Русская старина: ежемесячное историческое издание. Санкт-Петербург, 1889, Т. 64, жовтень-грудень.

бачили військових дій на власні очі, а лише переживали їх через інших. Для жінки це був її чоловік, який воював на фронті, а для Міхаїла – перекази та чутки. Обидва вони були змушені покинути місце свого перебування через військові дії. Щодо віку обох авторів, то Потемкін на 1812 року був старший 50 – ти років (про що він сам зазначає на початку⁹⁶); вік Золотухіної залишається невідомим, однак виходячи з того, що вона вже мала чоловіка, 8 старших дітей і народила ще одного – жінка була вже в достатньо зрілому віці. Її спомини були зафіксовані у вигляді щоденника, а історія Міхаїла Потемкіна – лист до журналу «Син Вітчизни». Чоловік описує епізод того, як він, разом із родиною, був вимушений полишити власний маєток та виїхати у Тверь. На своєму шляху він зупиняється у знайомих дворян, описуючи розмови щодо військових дій та переживання з приводу близьких. Стилїстика Потемкіна і Золотухіної відсилають нас до так званого «дворянського письма», про який йшла мова у попередньому розділі нашої роботи. Описи обох авторів є яскравими, насиченими епітетами та фразеологією. Однак, не дивлячись на те, що сам Потемкін був колишнім військовим, війна в його розповіді, на диво, займає мінімальну частину тексту. Міхаїл більше часу приділяє опису дворянського побуту та своїх відносин з місцевим дворянством⁹⁷. Він називає французів «зłodіями» та «лютими ворогами»⁹⁸ на самому початку, однак, майже не повертається до роздумів на цю тему. На противагу йому, Анна Золотухіна досить часто думає про військові дії, що було пов'язано з тугою за чоловіком. Декілька разів жінка пригадує пожежу в Москві та епізоди наруги над релігійними святинями з боку французів⁹⁹.

На жаль, імені селянина з с. Вороново історія не зберегла. Його спомини були зафіксовані онуком героя¹⁰⁰ та опубліковані 1860 року. Герой цієї історії мав 22 роки на момент війни та описує селянський побут в невеликому селі недалеко від Москви. Як зазначає автор збірки: «В науковій літературі було

⁹⁶Отечественная война 1812 глазами современников / Сост. Г.Г. Мартынов. Москва: Ломоносовъ, 2012., с. 21.

⁹⁷ Отечественная война 1812 глазами современников / Сост. Г.Г. Мартынов. Москва: Ломоносовъ, 2012, с. 23.

⁹⁸ Там само, 21.

⁹⁹ Двенадцатый год в записках Анны Золотухиной // Русская старина: ежемесячное историческое издание. Санкт-Петербург, 1889, Т. 64, жовтень-грудень, с. 562.

¹⁰⁰ Там само, с. 161.

відомо тільки 10 записів мемуарних розповідей селян, яких війна застала в досить ранньому віці»¹⁰¹. Саме тому, спомини селянок, що були б в такому ж дорослому віці є доволі рідкісними. В нашому дослідженні присутня історія селянки Ігнат'євої, що під час військових дій знаходилась у селі Вольши, що недалеко від Смоленську. Їй на 1812 рік було лише 9 років, що, вочевидь, варто враховувати при порівнянні цих двох джерел. Щодо форми фіксації спомин – вони є досить подібними, адже чоловіче джерело було записане онуком героя, а оповідь селянки – Тетяною Толичєвою.

Селянин з села Вороново присвячує свої спомини історії, як йому довелося зустрітися з французами особисто та переховувати майно від крадіжок. Під час війни йому довелося ховатися в лісі і опис цієї події займає, фактично, цілу оповідь чоловіка. Декілька разів він звертається до Бога («(...) жили ми, дякуючи Богові, спокійно (...)»¹⁰²) і жодного разу не згадує імператора (що, як нами було з'ясовано в попередньому розділі роботи, було притаманне селянам). Чоловік також описує власну зустріч з французами, в якій була присутня і жалість з їх боку, і елемент взаємодії. Цікаво те, що селянин розповідає, як він та його товариші мали зброю і були готові «боротися з ворогом». Подібний сюжет зустрічається в іншому джерелі чоловічого авторства – оповіді купця Аполона Сисоева, що міститься у збірці Толичєвої¹⁰³. Чоловіку на момент війни було 11 років. Сисоев пригадує, що коли почалися чутки про можливу війну, то він мріяв дістати собі справжню зброю для того, щоб «у французів стріляти»¹⁰⁴. На виконання цієї мрії він підговорив своїх однолітків, але дістати зброю хлопчикам так і не вдалося. Це досить цікавий епізод, адже у жіночих усних свідченнях ми не зустрічали подібного бажання боротися з ворогом. Що стосується спомин селянки Ігнат'євої, то вона розповідає аналогічну чоловікові з с. Вороново

¹⁰¹ «В научной литературе было известно до сих пор всего 10 записей мемуарных рассказов крестьян, которых война застала в весьма юном возрасте». Там само, с. 161.

¹⁰² «(...) жили мы, благодаря Бога, покойно (...)». Двенадцатый год в воспоминаниях и переписках современников / Сост. В.В. Каллаш. Москва: Типография И.Д. Сытипа, 1912., с. 162.

¹⁰³ Рассказы очевидцев о двенадцатом годе. Москва: Типография Г. Лиссера и Д. Совко, 1912., с. 11

¹⁰⁴ Так само, с. 12.

історію про переховування в лісі¹⁰⁵. Не дивлячись на схожі епізоди, жінка описує події набагато яскравіше – з використанням прямої мови та описів навколишнього побуту. Цікаво, що вона також зустрічається з французами особисто, однак в описах взаємодії з ними використовує власні оціночні судження: «Знову ж все я пам'ятаю, як французи хотіли нас кашею нагодувати. Вони добрі хлопці»¹⁰⁶. У селянина, а також і у Аполона Сисоєва цього ми не знаходимо. Їх описи є стилістично сухішими, а оціночні судження з приводу війни чи французів відсутні майже повністю. Купець Сисоєв також жодного разу не згадує Бога і також не звертається до загального суспільного контексту війни 1812 року.

Зовсім інші тенденції демонструє розповідь міщанина зі Смоленську Сниткіна. Під час окреслених подій йому було 16 років, а оповідь була зібрана Тетяною Толичевою, як і аналогічна їй розповідь Калюкової, теж міщанки зі Смоленську. Жінці на той момент було тільки 8 років – різницю у віці варто взяти до уваги. І Калюкова, і Сниткін по ходу своєї розповіді дуже багато звертаються до божественного: Калюкова розпочинає свою оповідь з сюжету хресної ходи¹⁰⁷, а міщанин Сниткін прямо говорить: «Храмів наших вони не поважали»¹⁰⁸. Обидві розповіді досить насичені подробицями побутового життя, описами французів, а стилістично – забарвлені епітетами та порівняннями (французів зі «зłodіями» і т.і.). Сниткін описує навіть приїзд Наполеона і називає імператора зовнішньо «непоказним»¹⁰⁹. Однаково відсутні в обох нараціях згадки про суспільний контекст та загальну політичну картину тогочасної Російської імперії.

Цікавим є також проаналізувати, як бачили та зображали війну вихідці з священичого стану. Павел Єгоров досить пізно опублікував власні спомини – в

¹⁰⁵Отечественная война 1812 глазами современников / Сост. Г.Г. Мартынов. Москва: Ломоносовъ, 2012, с. 48.

¹⁰⁶ «Опять же все я помню, как французы хотели нас кашей накормить. Они добрые ребята», Так само, с. 50.

¹⁰⁷ Отечественная война 1812 глазами современников / Сост. Г.Г. Мартынов. Москва: Ломоносовъ, 2012, с. 41.

¹⁰⁸ Так само, с. 47.

¹⁰⁹ «невзрачный». Так само, с. 45.

1865 році, і, як зізнається він сам: «Багато чого вже забуто»¹¹⁰. Вік його залишається невідомим, однак по окремих фрагментах можна здогадатись, що чоловік був вже зрілого віку. Настасья Даниловна, монахиня Страсного монастиря, також мала вже більше, ніж 18 років, про що вказує сама на початку історії¹¹¹. Героям цих оповідей випала приблизно однакова доля – вони обоє були вимушені тікати через окупацію Москви французами, тож їх згадки побудовані у відповідній формі. Павел Єгоров описує події у вигляді щоденника з датами, а Настасья розповіла про пережите Тетяні Толичевій. Розповідь Єгорова видається досить конкретною – він опирається виключно на події певного дня, його оповідь є лінійною за своєю нарацією. Оповідь Настасії містить велику кількість деталей і переказів: «Якийсь офіцер підійшов до мене і сказав, що скоро усім молоденьким буде весело в Москві, тому що скоро французи прийдуть. Я повернулася до нього спиною і пішла геть»¹¹². Якщо історія Єгорова – це просто опис конкретних подій, що відбулися з ним в цей проміжок часу, то Настасія додає в цю історію (тематично) багато деталей. Однак, стилістично історії мало чим відрізняються. Цікавим видається порівняння того, як два героя описують відомий епізод пожежі в Москві:

«Вогонь все вилизав. Було видно в саду, де ми переховувалися, тільки вікові в'язи та липи, але ті обгоріли та почорніли до кореню. Подекуди ще спалахував вогонь. Сонце вже піднялося, небо було безхмаре, однак за густими хмарами диму сонця не було видно. І темрява була по всій Москві (...)»¹¹³

«Раптом хтось запитав: «А що то за пожежа, чи не вона (Москва) горить?» Ми всі обернулись, заграва стояла за нами: Москва горіла. Довго дивились на пожежу і плакали (...)»¹¹⁴

¹¹⁰ Так само, с. 217.

¹¹¹ Рассказы очевидцев о двенадцатом годе. Москва: Типография Г. Лиссера и Д. Совко, 1912, с. 35.

¹¹² Рассказы очевидцев о двенадцатом годе. Москва: Типография Г. Лиссера и Д. Совко, 1912, с.31.

¹¹³ «Огонь все полизал. Виднелись в саду, где мы укрывались, одни вековые вязы и липы, но и те, по близости к домам, обгорели и почернели до корня. Кое-где вспыхивал еще огонь. Солнце уже взошло, небо было безоблачно, но за густыми тучами дыма ни неба, ни солнца не видно было. И тьма бысть по всей Москве». Отечественная война 1812 глазами современников / Сост. Г.Г. Мартынов. Москва: Ломоносовъ, 2012, с. 213.

¹¹⁴ Рассказы очевидцев о двенадцатом годе. Москва: Типография Г. Лиссера и Д. Совко, 1912, с. 32.

За ознаками жіночого письма, які було наведено на початку розділу, перший текст мав би належати Настасії – однак, це написав саме Павел Єгоров. Другий текст належить розповіді матінки Настасії.

Отож, роблячи загальний висновок, варто відповісти на головне питання цього розділу: в чому унікальність жіночих спомин? Чи дійсно вони дають нові ракурси для дослідження війни 1812 року? Проаналізувавши джерела, та співставивши їх з аналогічними чоловічими, на останнє запитання варто відповісти ствердно. Жіночі нарації дійсно дають нам нові погляди на війну і ця унікальність полягає в їх тематиці. По перше, жінки оповідають про те життя під час військових дій, яке було доступне далеко не всім чоловікам, що в цей час перебували на фронті. Оповіді чоловіків, що не брали участь у військових діях, займають меншу кількість джерел на противагу тим, хто воював. Як було зазначено на початку розділу, це було викликано популярністю, перш за все, саме військових мемуарів про 1812 рік. Якщо казати про ті оповіді, що були проаналізовані нами, то, перш за все, варто зазначити: у стилістиці текстів важко відокремити певний стиль «жіночого письма». Як показав аналіз, чоловіки і жінки подібних соціальних станів можуть стилістично описувати події чи то доволі схоже, чи то відмінно – однак, в обох випадках ми можемо знайти ознаки того самого «жіночого письма» або їх відсутність. Стилістичне порівняння текстів на прикладі джерел духовних осіб показав – так звані ознаки «жіночого» можуть бути притаманні і тексту, що був написаний чоловіком, а саме певна фантазійність, широка описовість викладу матеріалу. Цікавіше, на нашу думку, подивитися на тематичне наповнення обох типів джерел. Тут вже ми можемо побачити цю різницю – те, про що писала Вірджинія Вульф¹¹⁵, коли жінки звертаються до інших тем, описують ті категорії, які чоловікам, з різних причин, видаються не такими цікавими та доречними. На прикладі аналізу джерел ми можемо побачити, що жінки майже у всіх джерелах більше уваги звертали на описи навколишнього середовища, побутових аспектів і т.і. Окрім цього, вони

¹¹⁵ Вульф В. Жінки та розповідна література // Незалежний культурологічний часопис «І» / Перекл з англ. С.О. Київ: 2000, с.8.

більше (за об'ємом) уваги приділяють описам французів, їх ставлення до місцевих жителів. Жінки більше схильні робити оціночні судження про поведінку «ворогів» та про їх особливості. Безумовно, часта «жіноча» тема – це власна тілесність. Чоловіки не виказують страху за власне тіло, коли жінки роблять це доволі часто (детальніше це було проаналізовано в другому розділі дослідження). Цікаво, що чоловіки більш схильні до так званого «захисту» власного: життя, території, майна і т.і. У декількох чоловічих нараціях зустрічаємо потребу чоловіків «взяти до рук зброю». У жіночих текстах це відсутнє, що, безумовно, пов'язано з певними архетипами так званої «жіночої» та «чоловічої» поведінки в той час. Один з очевидців, міщанин Петро Кондрат'єв зазначає: «Спочатку народ був невдоволений, що пани їдуть (з Москви, прим. авторки), а його (народ) залишають неприятелю. Як барині вибирались, то Бог із ними, тому що жіноча справа, біди не допоможуть, та ще й себе на надругу нехристям віддадуть, а чоловікам ж не слід тікати»¹¹⁶.

Таким чином, на нашу думку, виходячи з проаналізованих джерел, маємо змогу говорити радше не про концепцію «жіночого письма» як такого, що означає певну різницю в стилі жіночої та чоловічої нарацій. Влучніше видається називати це, скоріше, «жіночою нарацією», ніж «письмом», в контексті даного дослідження. Це зумовлено тематичним аналізом джерел та тим, до яких тем схильні більше звертатися в оповіді чоловіки та жінки. Отже, унікальність саме «жіночої нарації» та джерел жіночого авторства виражена саме через її відмінну тематичність, акцентами, які розставляють самі жінки у своїх розповідях. Безумовно, на фоні загальної популярності військових мемуарів про 1812 рік така тематичність та наявність джерел соціально – побутового характеру видається надзвичайно цікавою.

¹¹⁶ «Сперва-то народ ропотал, что господа выезжают, а его выдают без защиты неприятелю. Которые барыни выбирались, Бог с ними, потому женское дело, беде-то не помогут, да еще пожалуй себя на поругание нехристям отдадут, а мужчинам не след бежать». Рассказы очевидцев о двенадцатом годе. Москва: Типография Г. Лиссера и Д. Совко, 1912, с. 18.

ВИСНОВКИ

«Ідеал жіночої краси отримав особливий відбиток героїзму (...)»¹¹⁷ – писав Едуард Фукс, описуючи нориви XIX століття. Він писав про Францію, але, безумовно, можемо спостерігати схожі тенденції в Російській імперії. Доказом цьому служить не лише «кавалерист – дівиця» Дурова, а й багаточисленні перекази про «Старостиху Василису», «Прасков'ю кружевницю» та інших напівміфічних «героїнь» 1812 року, які увійшли до російського фольклору. Всі ці жінки були позначені відбитком маскулінності: «(...) Василиса, жінка богатырського зросту. Її мужнє обличчя аж пашіло від злості»¹¹⁸ та, фактично, завдяки цьому і стали відомі. Жінка, яка поводить себе як чоловік, має нібито слугувати прикладом патріотизму, масової ненависті до ворога і, як наслідок, гарантованої перемоги. На противагу цьому ідеалові, жінки – жертви – це ті, які якраз не могли похизуватися у своїй зовнішності, риториці та поведінці «ознаками» маскулінності. Вони потребували захисту чоловіків і страждали під час окупації. Виходить, що ці «іграшки в руках долі» (як зневажливо висловився про них один сучасний історик)¹¹⁹ не цікаві для історії.

Відкинемо ці стереотипні уявлення і підведемо підсумки того, що демонструють нам окреслені джерела. Якими були жінки? Якою була для них війна та іноземна окупація? Очевидно, що у переважній більшості – вони не були ані «героїнями», ані «безмовними жертвами». На конструювання жінками образу війни 1812 року вплинув фактор соціального оточення, що формувало певні стереотипи мислення. Вочевидь, дворянка, яка особисто не бачила війни і з комфортом мешкала в замиському маєтку та селянка, яка переживала всі незручності окупації оповідають про 1812 рік по – різному. Вони зачіпали відмінні теми і переживали події з різною психологічною напругою. Тілесність,

¹¹⁷ Фукс Э. Иллюстрированная история нравов : Галантный век, - Москва, 1994, с.115.

¹¹⁸ «(...) Василиса, женщина багатырскага роста. Мужественное лицо ея горьло гньвомъ». А.Е. Зарин. Женщины-героини в 1812 году : Очерки и рассказы из эпохи Великой Отеч. войны / А.Е. Зарин. - Санкт-Петербург : Кн-во "Сел. вестник" ; Москва : Т-во И.Д. Сытина, с. 9.

¹¹⁹ Ковальчик Р. Доля жінок у війні 1812 року / Р. Ковальчик // *Ucraina magna*. - 2017. - Vol. 2. - С. 66-101. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ucrmag_2017_2_6

релігійність, (а)політичність – все це знаходимо в жіночих джерелах. Дворянки переживали війну за власних чоловіків – офіцерів російської армії, були обізнані в політиці та вірили в могутність імператора, однак (принаймі у наративах, які писалися про людське око) не турбувалися з приводу спаленого будинку чи пограбованого маєтку. Селянки ж покладали надії на Бога, не переживали за «велику політику» – зате переживали за власне майно: дім, худобу, предмети побуту. Так само поводили себе й міщанки: Анна Круглова після отримання повідомлення про початок війни одразу ж почала рятувати свої улюблені сукні¹²⁰.

Для зручності аналізу нами було умовно поділено авторок на дві категорії: тих, що переживали окупацію особисто і тих, що були віддалені від театру воєнних дій. Завдяки цьому нам вдалось побачити досить суттєву різницю у сприйнятті жінками ворога. У першому випадку ми маємо справу з певною трансформацією образу ворога: зустрічаємо згадки про французів як про «добрих» тощо. Життєвий досвід дещо трансформував загальноприйняте уявлення про ворога як про апріорі «поганого». Ці жінки співчують французам, вони допомагають їм не вмерти від голоду (зрештою, як і навпаки). Певна річ, такого сучасного поняття як «колабораціонізм» тоді не існувало, але подібні контакти з французами не сприймалися як явище негативне. Скоріше, селянки, міщанки, почасти монахині розглядали це як прояв власної людяності та готовності допомогти навіть ворогу. Щодо другої категорії, то тут мова йде про «уявлену реальність», що представляє собою результат чуток та стереотипів, які вирували в дворянських колах. Дворянки частіше порівнювали Наполеона з Сатаною, називали війну «священною» і частіше прирівнювали військове протистояння Франції та Росії у рамках біблійного розуміння «зла та добра». Безумовно, рівень освіти та загальнокультурна обізнаність давали змогу таким жінкам проводити паралелі з античністю, алюзії до якої були дуже поширеними в той час. Таким чином, жіночі джерела відкривають перед нами спектр війни,

¹²⁰ Рассказы очевидцев о двенадцатом годе. Москва: Типография Г. Лиссера и Д. Совко, 1912, с. 60.

яка є різнобарвною: священною, жахливою, страшною, переможною, «доброю», несправедливою. Окупація, і француз як її уособлення, міг бути і злим і добрим, і ввічливим і грубим. Важливим є те, що жіночі голоси тут не мовчать – їм також є, про що сказати, хоча не й не йдеться про збройні сутички. Чим ці голоси є особливими і як вони відрізняються від чоловічих?

Концепція «жіночого письма» не є поширеною в українській історіографії. В III розділі вже було означено, що вона зазвичай використовується виключно для лінгвістичного аналізу тексту. Нами ж була зроблена спроба розширити це поняття і подивитися на жіночий текст з боку історичного джерела та його наративних особливостей, які, буцімто, притаманні виключно жінкам. Задля цього було проаналізовано та співставлено 12 джерел чоловічого та жіночого авторства. Наратори обиралися з близьких за своїм соціальним статусом середовищ, що є логічним – цікаво зрозуміти, як описували одну і ту саму подію (війну) «рівні» люди – водночас, помітивши відмінності в репрезентації події, які існували між представниками різних суспільних верств. Чи дійсно жіночі джерела дають нові ракурси для дослідження війни 1812 року? На це питання варто відповісти ствердно. Жіночі джерела унікальні тематично – звертаємось до Вірджинії Вульф, яка писала, що жінки описують те, що чоловікам, з різних причин, видається нецікавим¹²¹. І справді: жіночі тексти детальніші в описах побуту, навколишнього середовища тощо. Також, вони більше уваги приділяють індивідуальним описам французів, своєму ставленню до них. Жінки частіше роблять оціночні судження. Тема тілесності є безумовною «жіночою». Чоловіки більш схильні думати про пряму дію, їх не так цікавлять особливості ворога і побутові деталі.

В той же час наратори обох статей однаково часто звертаються до Бога і, в деяких випадках, дуже емоційні – що, скоріше, залежить не від гендерних відмінностей, а від психофізичних та культурних особливостей кожної

¹²¹ Вульф В. Жінки та розповідна література // Незалежний культурологічний часопис «І» / Перекл з англ. С.О. Київ: 2000, с.8.

конкретної людини. Отже, стилістичні особливості «жіночого письма» нами виявлені не були, на відміну від тематичних.

Отже, звернемося до гіпотез, які були поставлені нами на початку дослідження:

1. До жіночого листування, мемуаристики, усних оповідей можна застосувати концепцію «жіночого письма» як такого, що містить своєрідні нарративні ознаки (використання певного кола тем, прийомів оповідання і т.д.).

2. Конструювання образу ворога у жінок відбувалося як через власний досвід спілкування з іноземними військовими, так і завдяки інформаційному насадженню, характерному російському суспільству загалом й їхньому суспільному станові зокрема. В деяких випадках можемо стверджувати певне еволюціонування цього образу завдяки особистому досвіду жінок.

Перша гіпотеза частково була спростована після аналізу джерел жіночого авторства і співставлення їх з чоловічими нараціями. Дійсно, до них можна застосувати концепцію «жіночого письма», однак досить обмеженим чином – виключно з тематичної точки зору. Саме тому нами був запропонований термін «жіночої нарації».

Друга гіпотеза знайшла своє повне підтвердження – конструювання образу француза як ворога проходило двома шляхами: через особистий контакт та через посередництво корінного соціокультурного середовища.

Історія вже пережила етап, коли певні категорії суспільства вважались «мовчазними». На прикладі аналізу джерел та їх співставлення нами було доведено – чоловіки і жінки часто – густо звертаються до різних тематичних кластерів, оповідають історії з різними наголосами та деталями. Саме в цьому є особливість жіночого джерела. Окрім цього, звертаємо увагу на те, що усні оповіді селянок та, частково, міщанок є обмеженими, себто унікальними, джерелами. Це обумовлює потребу їх пильнішого дослідження та інтепретації.

Таким чином, не всі гіпотези знайшли своє підтвердження в нашому дослідженні, але ті завдання, які були поставлені на початку роботи, на нашу думку, були виконані.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Усні свідчення

Жіночі усні свідчення

1. Андреева Т. Рассказ Т. Андреевой, бывшей крепостной // Отечественная война 1812 глазами современников / Сост. Г.Г. Мартынов. Москва: Ломоносовъ, 2012. С. 50 – 53.
2. Архимандрит Егоров П. Из воспоминаний о 1812 годе // Отечественная война 1812 глазами современников / Сост. Г.Г. Мартынов. Москва: Ломоносовъ, 2012. С. 207 – 217.
3. Даниловна Н. В страстном монастыре // Рассказы очевидцев о двенадцатом годе. Москва: Типография Г. Лиссера и Д. Совко, 1912. С. 30 – 37.
4. Игнатъева А. Рассказ крестьянки А. Игнатъевой, села Вольши // Отечественная война 1812 глазами современников / Сост. Г.Г. Мартынов. Москва: Ломоносовъ, 2012. С. 48 – 50.
5. Калюкова А. Рассказ смоленской мещанки А.А. Калюковой // Отечественная война 1812 глазами современников / Сост. Г.Г. Мартынов. Москва: Ломоносовъ, 2012. С. 41 – 44.
6. Кромановская А.И. Рассказ бывшей крепостной М.Я. Кротковой // Отечественная война 1812 глазами современников / Сост. Г.Г. Мартынов. Москва: Ломоносовъ, 2012. С. 217 – 222.
7. Круглова А. Рассказ купчихи Анны Григорьевны Кругловой, Шереметьевской богоделенки // Рассказы очевидцев о двенадцатом годе. Москва: Типография Г. Лиссера и Д. Совко, 1912. С. 59 – 67.
8. Матушка Антонина. Занятие французами девичьего монастыря // Рассказы очевидцев о двенадцатом годе. Москва: Типография Г. Лиссера и Д. Совко, 1912. С. 5 – 19.
9. Назарова А. В Рождественском монастыре // Рассказы очевидцев о двенадцатом годе. Москва: Типография Г. Лиссера и Д. Совко, 1912. С. 76 – 90.

10. Прохарская Е. В приходе Петра и Павла на Якиманке и на Орловом Лугу // Рассказы очевидцев о двенадцатом годе. Москва: Типография Г. Лиссера и Д. Совко, 1912. С. 46 – 58.
11. Рассказ дворовой женщины о двенадцатом годе // Двенадцатый год в воспоминаниях и переписках современников / Сост. В.В. Каллаш. Москва: Типография И.Д. Сытипа, 1912. С. 185 – 195.
12. Рассказ старушки о двенадцатом годе, посвящается Елизавете Евграфовне Новосильцевой // Рассказы очевидцев о двенадцатом годе / Сост. Т. Толычева. Москва: Катков и К, 1878.
13. Рожнова Г.К. Рассказ о Двенадцатом годе бывшей дворовой, живущей в Покровской богадельне // Отечественная война 1812 глазами современников / Сост. Г.Г. Мартынов. Москва: Ломоносовъ, 2012. С. 100 – 108.
14. Сердобинская П. Редкий пример сыновей любви (Из моих воспоминаний о 1812 годе) годе // Отечественная война 1812 глазами современников / Сост. Г.Г. Мартынов. Москва: Ломоносовъ, 2012. С. 135 – 136.
15. Созонова М. Рассказ попадьи Марии Степановны Никольской Созоновой // Рассказы очевидцев о двенадцатом годе / Сост. Т. Толычева. Москва: Катков и К, 1872. С.35 – 47

Чоловічі усні свідчення

16. Полянский В. На Моховой // Рассказы очевидцев о двенадцатом годе. Москва: Типография Г. Лиссера и Д. Совко, 1912. С. 38 – 46.
17. Потемкин М.Д. Письмо к издателям <журнала «Сын Отечества»> из Дорогобужа // Отечественная война 1812 глазами современников / Сост. Г.Г. Мартынов. Москва: Ломоносовъ, 2012. С. 21 – 24.
18. Сныткин А.И. Рассказ смоленского мещанина А.И.Сныткина // Отечественная война 1812 глазами современников / Сост. Г.Г. Мартынов. Москва: Ломоносовъ, 2012. С. 44 – 48.

- 19.Сысоев А. Рассказ Апполона Дмитриевича Сысоева из купеческого звания // Рассказы очевидцев о двенадцатом годе / Сост. Т. Толычева. Москва: Катков и К, 1872. С. 11 – 16.

Мемуари

- 20.Бакунина В.И. Двенадцатый год в записках Варвары Ивановны Бакуниной// Русская старина. Т. 47. Санкт – Петербург, 1885.
- 21.Золотухина А.И. Двенадцатый год: Из записок // Русская старина. Т.50. Санкт – Петербург, ноябрь 1889. С. 257 – 288.
- 22.Ніколова М.С Черты старинного дворянского быта. Воспоминания // Русский Архив, № 10, 1893.
- 23.Пассек Т. П. Из дальних лет. // Под общей редакцией С. Н. Голубова, В. В. Григоренко и др. Москва: Гослитиздат, 1963.
- 24.Дурова Н. А. Кавалерист – девица. Происшествие в России.Избранные произведения кавалерист – девицы Н. А. Дуровой [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://militera.lib.ru/memo/russian/durova1/index.html>
- 25.Каролина Павлова. Мои воспоминания. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://www.librapress.ru/2017/12/Karolina – Pavlova – Moi – vospominaniya.html](http://www.librapress.ru/2017/12/Karolina_-_Pavlova_-_Moi_-_vospominaniya.html)

Записки

- 26."Воспоминание о 1812 – м годе". [1860 г.] // 1812 год в воспоминаниях современников. Москва: Наука, 1995, С. 160 – 163.
- 27.Н.Ф. Котов. Из "Записок о военных действиях 1812 – го года".[Конец 1812 – 1813 г.] // 1812 год в воспоминаниях современников. Москва: Наука, 1995, С. 33 – 45.
- 28.Христиани Х.Х. Записка. [Конец 1 812 – начало 1813 г.] // 1812 год в воспоминаниях современников. Москва: Наука, 1995, С. 46 – 48.

Листування

29. Письма М.А. Волковой В.И. Ланской // Двенадцатый год в воспоминаниях и переписках современников / Сост. В.В. Каллаш. Москва: Типография И.Д. Сытипа, 1912. С. 240 – 279.

Публіцистика епохи ХІХ століття

30. Блинов Н.Н. «Кавалерист – девица» и Дуровы. (Из Сарапульской хроники) // Исторический вестник. Т. 31, №2, 1888.

ЛІТЕРАТУРА

Тематична історіографія

31. Ададуrow В. Война цивилизаций. Социокультурная история русского похода Наполеона. Том 1 Религия – Язык. Київ: Laurus, 2017.
32. Ададуrow В. «Наполеоніда» на Сході Європи: Уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку ХІХ століття. Вид. 2-ге, доп. І переробл. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2018.
33. Белова А.В. Четыре возраста женщины. Повседневная жизнь русской провинциальной дворянки ХVІІІ – середины ХІХ в: СПб.: Алетейя, 2014. — 480 с. — (Гендерные исследования).
34. Борисова А. Отечественная война 1812 г.: женский взгляд / А. Борисова – Ярославль: Вестник ЯрГУ. Серия Гуманитарные науки, 2015.
35. Зарин А.Е. Женщины – героини в 1812 году : Очерки и рассказы из эпохи Великой Отеч. войны / А.Е. Зарин. – Санкт – Петербург : Кн – во "Сел. вестник" ; Москва : Т – во И.Д. Сытина, – 32 с.
36. Земцов В. Н. Наполеон в Москве. — М.: Медиа – книга, 2014. — 323 с.
37. Ковальчик Р. Доля жінок у війні 1812 року / Р. Ковальчик // *Ucraina magna*. – 2017. – Vol. 2. – С. 66 – 101. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ucrmag_2017_2_6.
38. Мартін А. М. Москва у 1812 році: вторгнення, класова війна та криза російської міської цивілізації / Александр М. Мартін // Наукові записки УКУ. – 2015.
39. Николаенко О. А. Гендерные аспекты формирования памяти (на примере поляков юго – западных губерний Российской империи в конце ХІХ – начале ХХ В.) // *Женщина в российском обществе*. 2012. №2.
40. Острейковская Н. В. Творчество Е.В. Новосильцевой в литературно – общественном контексте 1860 – 1880 – х годов : автореф. дис. на здобуття

наук. ступеня канд. філ. наук : спец. 10.01.01. "русская литература" / Острейковская Наталья Владимировна – Тверь, 2010.

41. Приказчикова, Е. Е. Женщина на фоне наполеоновской эпохи : Социокультурный дискурс мемуарно – автобиографической прозы Н. А. Дуровой : [учеб.] / Е. Е. Приказчикова ; [науч. ред. О. В. Зырянов]; М – во образования и науки Рос. Федерации, Урал. федер. ун – т. — Екатеринбург : Изд-во Урал. ун – та, 2015. — 256 с.

42. Тартаковский А. Г. Русская мемуаристика и историческое сознание XIX века: мемуары. — М.: Археографический центр, 1997.

Праці методологічного характеру

43.12 лекций по гендерной социологии : учебное пособие / Е. А. Здравомыслова, А. А. Тёмкина. — СПб. : Издательство Европейского университета в Санкт – Петербурге, 2015. — 768 с.

44. Андросова – Байда Д. «Жіноче письмо» в історіографічному дискурсі України: до постановки проблеми // Ейдос, 3, 2008.

45. Бережная М. С. «Своя комната» (1929) Вирджинии Вулф: пространственная метафора в историко – культурном и гендерном прочтении // Вестник Пермского университета. Российская и зарубежная филология. 2017. Т. 9, вып. 3. С. 80–87.

46. Вулф В. Своя комната // Эти загадочные англичанки / пер. с англ. Н. Бушмановой М.: Прогресс, 1992.

47. Вульф В. Жінки та розповідна література // Незалежний культурологічний часопис «І» / Перекл з англ. С.О. Київ: 2000.

48. Гендерная лингвистика и исторические науки // Этнографическое обозрение. 2001. N 2.

49. Колесник І. Ментальне картографування та професія історика: між раціональним й уявленим // Український історичний журнал. №5, 2012.

50. Нойманн Ивэр. Использование Другого: Образы Востока в формировании европейских идентичностей. Москва: Новое издательство, 2004, с. 268.

- 51.Сартр Жан – Поль, Воображаемое. Феноменологическая психология восприятия, Санкт – Петербург, «Наука», 2001 р.
- 52.Саїд, Едвард В. Орієнталізм / Пер. з англ. В. Шовкун. - К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи».
- 53.Сиксу Э. Смех Медузы / Перевод В. Постникова, 2016 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.proza.ru/2016/07/03/901>
- 54.Тейтельбаум Е.С. Дихотомия "свое/чужое" в феноменологии Б. Вальденфельса: проблема определения, восприятия и осмысления "инаковости" // Известия Уральского государственного университета. Сер. 3, Общественные науки. Екатеринбург, 2011.
- 55.World health organization [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.who.int/gender – equity – rights/understanding/gender – definition/en/>

ДОДАТКИ

Додаток 1

Дворянки

Марія Волкова	За 20	Листи	Москва – Рязань – Тамбов
Палагея Сердобинская	?	Мемуари	Москва
Татьяна Пассек	40	Мемуари	Тверська губернія (с. Новосельє)
Елизавета Янькова	44	Мемуари	Москва
Анна Золотухина	За 20	Мемуари	Тула
Варвара Бакумина	43	Мемуари	Москва
Анисья Павловна Полуярославцева	6	Спомини	Москва
Кароліна Павлова	5	Мемуари	Ярославль
Мар'я Ніколова	5	Мемуари	Тульська губернія

Селянки

«Дуняша»	?	Усні свідчення	Москва (дім поміщика Соймонова)
А. Игнатъева	9	Усні свідчення	Смоленськ (село Вольша)
Т. Андреева	9	Усні свідчення	Смоленськ
Ім'я невідоме	12	Усні свідчення	Санкт – Петербург
М. Короткова	?	Усні свідчення	Москва

Монахині

Антоніна	16	Усні свідчення	Москва (Арханг собор)
Настасья	За 20	Усні свідчення	Москва – Тверь (с.Єдимонова)
Александра	За 20	Усні свідчення	Москва (Рожд монастырь)
Елена Прохарская	17	Усні свідчення	Москва (Благов собор)

Міщанки

Анна Круглова	До 20	Усні свідчення	Москва
А. Калюкова	8	Усні свідчення	Смоленськ

Військова

1.Надежда Дурова	32	Мемуари
-------------------------	----	---------